

Doen wat goed is voor allen, maar in het bijzonder voor de huisgenoten van het geloof.

*De verhouding tussen goed doen voor allen en goed doen voor de huisgenoten van het geloof
(Galaten 6:10).*

Scriptie ter afsluiting van de master: 'Theologie en Kerkelijke Gemeente'

Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Religiestudies en Theologie
Universiteit Utrecht

Begeleider: dr. Martin Ruf

Meelezer: dr. Eric Ottenheijm

Huibert J. Klop MSc MA

Studentnummer: 0458767

Datum: 7 augustus 2010

Voorwoord

Na mijn onderzoekscriptie voor bedrijfskunde over het ‘managen’ van een kerk was het mij extra duidelijk geworden dat de lokale gemeente worstelt om te voldoen aan de Bijbelse opdrachten waar zij zich mee geconfronteerd ziet. Een management-aanpak met doelen die SMART¹ zijn lopen vast op de A. Concrete en haalbare doelen zijn in het licht van de Bijbel niet ‘aanvaardbaar’.

Deze scriptie was voor mij een poging om één van de Bijbelse opdrachten meer haalbaar en realistisch te maken zonder afbreuk te doen aan de voor mij zo belangrijke tekst van Gods Woord. Het resultaat van dit onderzoek ligt nu voor u.

Voor de totstandkoming van dit werk ben ik dank verschuldigd aan mijn begeleider, dr. Martin Ruf. Ik heb eerder goede begeleiders gehad, maar hij heeft in de begeleiding een betrokkenheid en inzet getoond die ik niet eerder had meegemaakt. Vele uren heeft hij uitgetrokken om samen met mij concepten van deze tekst door te nemen om deze op hoofdlijnen en argumentatie, maar ook op punten, komma’s en accenten, te verbeteren.

Verder moet ik natuurlijk mijn vrouw bedanken. Voor haar waren mijn afstudeerprojecten een ware beproeving van haar geduld, een beproeving die zij met glans doorstaan heeft.

Soli Deo gloria,

Huibert J. Klop
7 augustus 2010

¹ Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Realistisch, Tijd-gebonden

Abstract

This thesis is an exegetical research on the social responsibility of local congregations. According to Paul, local congregations have a social responsibility to 'do good'. However, he seems to make a difference between doing good to the 'household of faith' and doing good to 'all'. Galatians 6:10 says: 'So then, as we have opportunity, let us work that which is good toward all men, and especially toward them that are of the household of the faith.' Subject of research in this thesis is a comparison between the doing good to all and doing good to the 'household of faith'. Goal is to explore a possibility to confine the social responsibility of the local church to 'outsiders' without detracting from a God-given assignment.

Researching ancient texts on the term 'doing good' has shown that doing good is a general term with wide varieties of meaning. This study proves that attempts to confine 'doing good' (e.g. to charity and hospitality) are not warranted. This conclusion increases the weight of Paul's exhortation to do good to all.

However, the primary responsibility lies with the 'household of faith', referring to the local (house) churches. Contrary to the expectations, this responsibility for the 'ingroup' does not decrease social responsibility to outsiders. Paul's intention with this emphasis on the doing good to one another is to underline one of his main goals in writing to the Galatians: solving internal conflicts by establishing a family-like group identity with family-like responsibilities towards one another. His argument in Gal. 6:10 is: 'you Galatians have a responsibility to do good to all, so if you are even doing good to all, you must definitely, especially, do good to those that belong to your family, your household.'

The conclusion therefore must be that local churches have to find a balance between using their resources for doing good to 'the household of faith' as well as, and with comparable responsibility, to 'all'. This balance can not be determined by any kind of 'hard and fast rule', but must be found in total dependence on God, the Patron of 'the household of faith'.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Abstract	3
Inhoudsopgave	4
Hoofdstuk 1: Inleiding	6
1.1 Aanleiding.....	6
1.2 Doel van de scriptie	8
1.3 Hoofd- en deelvragen.....	8
1.4 Methode van onderzoek	9
1.5 Opbouw scriptie	10
Hoofdstuk 2: Galaten 6:10 in context	11
2.1 De brief aan de Galaten: algemeen.....	11
2.2 De functie van het ethische gedeelte in de context van de brief	12
2.3 Afbakening en inhoud van het ethische gedeelte.....	13
2.4 De reikwijdte van ἄρα οὖν.....	15
2.5 Conclusie	19
Hoofdstuk 3: De betekenis van ‘laten wij het goede doen’ (ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν)	21
3.1 ‘Goed doen’ bij Paulus.....	22
3.2 Goed doen in het Oude Testament.....	26
3.3 Goed doen in de geschriften rondom Paulus.....	30
3.3.1 Qumran.....	31
3.3.2 Deutero-canonieke/apocriefe boeken.....	32
3.3.3 De pseudo-epigrafen.....	35
3.3.4 Josephus en Philo	39
3.3.5 Epictetus.....	43
3.3.6 Niet-Paulijnse geschriften in het NT.....	45
3.4 Conclusie	49

Hoofdstuk 4: ‘De ontvangers van het goeddoen’	54
4.1 Goed doen aan de huisgenoten van het geloof (τοὺς οἰκεῖους τῆς πίστεως).....	54
4.1.1 De betekenis van ‘huisgenoten’	55
4.1.2 De leden van het ‘huis van het geloof’	59
4.1.3 De toevoeging ‘van het geloof’	65
4.1.4 Goed doen aan de huisgenoten van het geloof	66
4.2 Goed doen aan allen	67
4.2.1 Het liefdesgebod: het liefhebben van allen?	69
4.2.2 Goed doen aan ‘allen’ in andere Paulijnse teksten	73
4.3 ‘Maar in het bijzonder’ (μάλιστα δέ)	76
4.4 Conclusie	79
 Hoofdstuk 5: Conclusie.....	 81
5.1 Beantwoording deelvragen	81
5.2 Beantwoording hoofdvraag.....	85
5.3 Beperkingen van dit onderzoek en suggesties voor verder onderzoek.....	86
5.4 Implicaties voor de praktijk.....	86
 Literatuurlijst	 88

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Aanleiding

Op zaterdag 30 januari 2010 kopte het Reformatorisch Dagblad: “Refokring krijgt strategisch panel”. Dit strategische panel heeft tot doel het orthodox-christelijke gedachtegoed nadrukkelijker te presenteren in de samenleving. Het panel wil onder andere “de achterban ondersteunen bij haar taak en roeping in de samenleving”. Maar wat zijn dan die taak en roeping van de kerk in de samenleving? En hoe ver gaan die taak en roeping?

Volgens Karl Barth bestaat de bediening van de kerk uit drie elementen die te maken hebben met ‘getuige-zijn van het Evangelie als het Woord van God’. Deze drie elementen zijn: (1) verklaren/vertellen, (2) uitleggen/laten zien en (3) de mensheid aansporen tot een beslissing en actie. Concreet betekent dat volgens hem dat de kerk zich bezig moet houden met een aantal taken die onder te verdelen zijn in de categorieën ‘spreken’ en ‘handelen’²:

- Spreken: het aanbidden van God, het verkondigen van het evangelie (prediking), onderwijzen in Schrift en geloof, evangeliseren aan de omringende cultuur, een missie naar de natiën en de discipline van de theologie.
- Handelen: gebed, het genezen van zielen (pastorale zorg), het produceren van voorbeelden van Christelijk leven, het tonen van dienstbaarheid (diaconale bedieningen voor de fysieke noden en tevens een plaats voor Christelijk sociale kritiek), profetische actie van de gemeente gebaseerd op onderscheidingsvermogen van actuele gebeurtenissen en het uitoefenen van onderlinge gemeenschap.

Voor een kerkelijke organisatie is dit een veelomvattende visie. Management theorie beschrijft de noodzaak van een heldere planning voor het succesvol functioneren van iedere organisatie.³ Echter, een dergelijke planning kan niet blijven steken bij een ambitieuze missie en visie. Deze moeten vertaald worden naar concreet haalbare doelen. In het geval van de

² Barth: Church Dogmatics IV.3.2. p. 882-901, samengevat door Bender (2005): “Karl Barth’s Christological Ecclesiology”, p. 250-252.

³ Hellriegel et al. (2001): “Management, a Competency Based Approach”.

missie en visie van de kerk is echter meteen duidelijk dat hier sprake is van onbereikbare doelen. De kerk kan zich echter ook niet tevreden stellen met het bepalen van bereikbare subdoelen. De kerk zal dergelijke subdoelen altijd moeten vergezellen met een soort “kritische correctie die duidelijk maakt dat deze doelen maar een noodoplossing zijn en dat er oneindige mogelijkheden zijn voor minstens zo valide andere subdoelen.”⁴

Ondanks het besef dat de kerk nooit in staat zal zijn om haar doel te bereiken is het wel mogelijk om zo goed mogelijk met de goddelijke opdracht bezig te zijn. Een heldere, praktische en exegetisch verantwoorde uiteenzetting van deze goddelijke opdracht is dan gewenst. In deze scriptie wil ik mij daartoe richten op één deelopdracht, namelijk ‘het tonen van dienstbaarheid’, in andere woorden: ‘goed doen’.

Carmody en Carmody (1986) delen het werk voor de kerk in drie grote categorieën in: aanbidding, zending en bestuur.⁵ Barth’s taak voor de kerk van ‘het tonen van dienstbaarheid’ komt bij de Carmody’s naar voren bij zowel zending (‘helping the poor’) als bestuur (‘serving the community’).

De kerk heeft dus een taak om dienstbaarheid te tonen aan mensen buiten de kerk en aan gelovigen die onderdeel zijn van de gemeente, maar er is wel een verschil. Een Bijbeltekst die dat heel treffend weergeeft is Galaten 6:10, waar staat: “Laten wij⁶ dus, daar wij de gelegenheid hebben, doen wat goed is voor allen, maar inzonderheid voor onze geloofsgenoten.”⁷ In deze tekst lijkt door het ‘maar inzonderheid’ (μάλιστα δέ) sprake van een verschil tussen goed doen aan mensen binnen de eigen kring en mensen daar buiten. Meer helderheid over het verschil tussen goed doen aan beide doelgroepen kan voor de kerk betekenen dat de opdracht voor mensen buiten de kring wellicht nauwer geformuleerd kan worden, zonder afbreuk te doen aan de goddelijke opdracht.

⁴ Watkins (1993): “The Church as a ‘Special’ Case: Comments from Ecclesiology Concerning the Management of the Church”, p. 381 “It must accompany its action with some kind of critical corrective which makes plain the provisional nature of such goals, and the infinite possibility of equally valid other sub-goals”.

⁵ ‘worship, mission en governance’, Carmody en Carmody (1986): “Bonded in Christ’s Love”, hoofdstukken 5-7.

⁶ Sommige handschriften hebben in plaats van ἐργαζώμεθα de indicativus ἐργαζόμεθα (o.a. A B² P). Terecht vertaalt de NBG met ‘laten wij doen’ (i.p.v. ‘wij doen’). Deze versie wordt gedragen door o.a. x B* C D F G Ψ en is ook “more internally plausible” (Longenecker: “Galatians”, 1990, p. 235).

⁷ Nederlandse Bijbelcitaten in deze scriptie zijn alle, tenzij anders aangegeven, overgenomen uit de NBG-vertaling.

1.2 Doel van de scriptie

In deze scriptie wil ik, uitgaande van Galaten 6:10, trachten meer duidelijkheid te krijgen over de verhouding tussen het interne en externe 'goed doen' van de lokale gemeente. De uitkomst van deze scriptie kan dan fungeren als een bouwsteen voor een theologie over het 'goed doen' van de gemeente. Hierbij verwacht ik met name het externe 'goed doen' te kunnen inperken door te onderzoeken in hoeverre het externe goed doen een mindere opdracht is dan het interne goeddoen.

1.3 Hoofd- en deelvragen

Bovenstaande leidt tot de volgende hoofdvraag:

“Hoe verhoudt zich de opdracht voor de gemeente met betrekking tot het 'doen wat goed is voor allen' ten opzichte van 'goed doen voor onze geloofsgenoten' (Galaten 6:10)?”

Om deze vraag te beantwoorden stel ik achtereenvolgens de volgende deelvragen:

1. Hoe past Galaten 6:10 binnen de context van Galaten en meer specifiek binnen de context van Gal. 5:13-6:10? Is er in deze context ook al sprake van een tegenoverstelling van een handelen ten opzichte van mensen binnen en buiten de eigen kring?
2. Wat verstaat Paulus onder ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν (laten wij het goede doen)? Is dit een algemeen bekend begrip en zo ja, wat houdt dat begrip dan in, of heeft dit voor Paulus een specifiekere betekenis?
3. Wie bedoelt Paulus als hij het heeft over de οἰκείοι τῆς πίστεως (huisgenoten van het geloof)?
4. Welke betekenis heeft de uitdrukking πρὸς πάντας (voor allen) voor Paulus?

5. Welk inzicht bieden relevante parallelteksten bij Paulus, OT, Joodse literatuur of tijdgenoten in de betekenis van het goed doen aan mensen die:
 - a. wel tot de eigen kring behoren en
 - b. niet tot de eigen kring behoren?

6. Welke functie heeft *μάλιστα δέ* (maar in het bijzonder) bij Paulus?

7. Welk inzicht bieden relevante parallelteksten van Paulus, OT, Joodse literatuur of tijdgenoten in de tegenstelling tussen goed doen aan mensen binnen de eigen kring en aan mensen daarbuiten?

8. Welke rol heeft *ὡς καιρὸν ἔχομεν* (daar wij de tijd hebben) op de opdracht om 'het goede te doen'?

1.4 Methode van onderzoek

Zoals ik in mijn doelomschrijving al vermeldde wil ik in deze scriptie uitgaan van Galaten 6:10. De tekst zegt zelf weinig over de inhoud van het interne en externe 'goed doen'. In mijn onderzoek zal ik daarom niet alleen de formulering in Galaten 6:10 bestuderen. Ik zal ook breder kijken naar wat Paulus hier over te zeggen heeft én naar de 'bagage' van Paulus vanuit zijn Joodse achtergrond en de heersende opvattingen in zijn tijd.

Dit betekent dat ik in de context van Gal. 6:10, Paulijnse teksten, oude testament, vroeg-Joodse literatuur en geschriften van tijdgenoten zal zoeken naar een concretere invulling van Galaten 6:10.

1.5 Opbouw scriptie

De scriptie bestaat in totaal uit vijf hoofdstukken, waarbij hoofdstuk 1 de inleiding en hoofdstuk 5 de conclusie vormt. De 'body' van deze scriptie bevindt zich dus in de hoofdstukken 2 tot en met 4.

Hoofdstuk 2 zal gaan over de brede en smalle context van het sleutelvers Gal. 6:10. Galaten 6:10 is onderdeel van het wel zo genoemde 'ethische gedeelte'. In dit hoofdstuk zal de functie en afbakening van dit ethische gedeelte worden besproken, alsmede de wijze waarop Gal. 6:10 met dit gedeelte en de rest van de brief samenhangt. In dit hoofdstuk zal deelvraag 1 behandeld worden over de context van Gal. 6:10.

Het derde hoofdstuk betreft een onderzoek in primaire bronnen naar de betekenis van het concept 'het goede doen'. Hierbij worden alle voorkomende gevallen besproken van 'het goede doen' bij Paulus, het oude testament, vroeg-Joodse geschriften, de niet-Joodse filosoof Epictetus en het niet-Paulijnse deel van het nieuwe testament. Dit hoofdstuk beantwoordt de tweede deelvraag naar de betekenis van ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν.

Het vierde hoofdstuk behandelt de ontvangers van het goed doen. Hierbij gaat het om de vraag wie er bij de huisgenoten van het geloof horen, wat de betekenis is voor die term en waarom Paulus deze term hier gebruikt. Ook wordt het goed doen jegens 'allen' bestudeerd, zoals dit bij Paulus voorkomt. Tot slot komt in dit hoofdstuk ook de verhouding tussen het goed doen jegens de 'huisgenoten van het geloof' en 'allen' aan de orde. In dit hoofdstuk komen daarmee expliciet de deelvragen drie tot en met zeven aan de orde.

Deelvraag acht, over de betekenis van ὡς καιρὸν ἔχομεν voor de interpretatie van het goed doen jegens allen, en jegens de huisgenoten, komt zowel in hoofdstuk 3 als in hoofdstuk 4 aan bod bij de bespreking van de verschillende onderdelen daar.

Hoofdstuk 2: Galaten 6:10 in context

In dit hoofdstuk zal ik ingaan op de context van Galaten 6:10. In de opbouw van dit hoofdstuk zullen eerst enkele algemene opmerkingen over de brief als geheel gemaakt worden om vervolgens steeds verder in te zoomen op 6:10. Van bijzondere interesse is de betekenis die vanuit de context kan worden gegeven aan het 'goed doen'. Tevens is er de vraag of de context ook al een 'tegenoverstelling' laat zien tussen goed doen aan de eigen groep en goed doen aan mensen daarbuiten.

2.1 De brief aan de Galaten: algemeen

Er bestaat een grote consensus dat de brief aan de Galaten is geschreven door Paulus. Enkele auteurs stellen dat de brief oorspronkelijk uit twee delen bestond. Galaten 4:8-20 zou een door Paulus afzonderlijk geschreven fragment zijn dat later is ingevoegd door een redacteur. Het argument voor deze scheiding is dat Paulus in dit gedeelte de Galaten aanspoort om zich van het heidendom af te keren, terwijl de rest van de brief aan de Galaten gericht is tegen een gang naar het jodendom. De waarschuwing tegen het heidendom zou gaan over de Keizercultus, die ten tijde van het schrijven van de brief aan de Galaten nog niet in Galatië aan de orde zou zijn, waardoor dit gedeelte als een latere toevoeging aan de brief beschouwd moet worden. Hardin toont daarentegen overtuigend aan dat de keizercultus al veel eerder in Galatië aanwezig was.⁸ In deze scriptie ga ik er daarom van uit dat de brief aan de Galaten één geheel vormt en in zijn geheel door Paulus geschreven is.

Een groter dispuut vormt de locatie van de 'Galaten'. In de literatuur wordt gesproken over de Noord-Galaten⁹ en Zuid-Galaten¹⁰ hypothese. De Noord-Galaten hypothese stelt dat de brief is geschreven aan de Keltische stammen in het noorden van de provincie: het volk 'Galaten'. De Zuid-Galaten hypothese stelt dat de brief geschreven is aan de gehele provincie Galaten, waarvan in Handelingen een aantal steden in het zuiden worden genoemd waar

⁸ Voor de latere toevoeging bijv. Thomas Witulski (2000): "Die Adressaten des Galaterbriefes", p. 176 e.v. Justin Hardin (2008) gaat in "Galatians and the Imperial Cult" uitgebreid in op de argumenten van Witulski en concludeert: "His interpolation theory is therefore without secure footing". Hij wijst onder meer op een inscriptie uit Pisidisch Antiochië uit het jaar 2 v. Chr. die betrekking heeft op de keizercultus. p. 129-131.

⁹ Bijv. Esler (1998): "Galatians", p. 32-36.

¹⁰ Bijv. Witherington (1998): "Grace in Galatia", p. 6.

Paulus zijn werk gedaan had (Pisidisch Antiochië, Iconium, Phrygia, Lystra en Derbe; Hand. 13, 14 en 16). Paulus zou de brief bedoeld hebben aan juist die plaatsen, vandaar de naam Zuid-Galaten hypothese. De uitkomsten van dit onderzoek zijn echter niet afhankelijk van de uitkomst van dit debat.¹¹

De datering van de brief hangt samen met de uitkomsten van het Noord-Zuid debat. De Noordelijke hypothese impliceert een extra zendingsreis van Paulus naar Galatië (na reizen zoals beschreven in Handelingen 14 en 16:6) en daarmee een latere datum, gebruikelijk rond 55. Aanhangers van de Zuidelijke hypothese stellen de brief meestal rond 48/49, waarmee Galaten de eerste van Paulus' brieven is.¹²

Twee zaken zijn van belang voor dit onderzoek: het auteurschap van Paulus en de vroege datum. De uitspraak in Galaten 6:10 kan dus worden vergeleken met andere Paulijnse teksten en met teksten halverwege en voor de eerste eeuw.

2.2 De functie van het ethische gedeelte in de context van de brief

Galaten 6:10 maakt deel uit van een aantal verzen die in de literatuur wel het 'ethische gedeelte' van Galaten wordt genoemd.¹³ Binnen de context van de Galatenbrief is dit ethische gedeelte opvallend, omdat het niet direct duidelijk is wat het verband is met de rest van de brief. Hoewel Paulus zijn brieven vaker met een paraenetisch gedeelte eindigt¹⁴ en dit daarom als een gewoonte van Paulus beschouwd zou kunnen worden die verder niet veel verband met de brief hoeft te hebben, doen veel auteurs een poging om dit gedeelte logisch in te passen in de rest van de brief. Het ethische gedeelte in Galaten is tamelijk groot en er zijn verschillende mogelijke aanknopingspunten om dit gedeelte met de rest van de brief te verbinden. De brief aan de Galaten kent drie belangrijke thema's: (1) het houden van de Joodse wet met de bijbehorende besnijdenis om rechtvaardigheid te verkrijgen, (2) relationele problemen binnen de gemeente vanwege de discussie, op gang gebracht door waarschijnlijk Joden (afkomstig uit Galatië zelf of daar naartoe gereisd), (3) de autoriteit van Paulus.¹⁵

¹¹ Voor een recent overzicht van het Noord-Zuid debat, zie Carson & Moo (2005): "An Introduction to the New Testament", p. 458-461.

¹² Voor een overzicht: James Dunn (1993): "The Epistle to the Galatians", p. 7-8.

¹³ Ethische gedeelte: 5:13-6:10, zie §2.3. Ook wel 'paraenese': Longenecker (1990): "Galatians", p. 236.

¹⁴ Bijv. 1 Thess. 5:12ev.

¹⁵ Esler (1998), p. 36.

Het ethische gedeelte waar 6:10 een onderdeel van uitmaakt wordt door veel auteurs in verband gebracht met het eerste en tweede punt. Paulus' argumentatie tegen de noodzaak van het houden van de wet levert de vraag op hoe dan wel te leven¹⁶. Hier geeft het ethische gedeelte concretere invulling aan. Onder invloed van sociologische theorie worden deze ethische normen bovendien geduid als een poging van Paulus om zijn gemeente te voorzien van groepsnormen om zo de identiteit van de Christelijke gemeente te versterken.¹⁷ Beide aspecten komen duidelijk naar voren in 6:10. De aansporing om het goede te doen voor allen, ook voor de mensen buiten de eigen groep, met daarbij de eschatologische motivering 'ὡς καὶ ὄν ἔχομεν' past bij de concretisering van het 'leven volgens de wet van de Geest'. Het in het bijzonder goed doen aan de eigen groep komt overeen met het thema van het versterken van de groep.

2.3 Afbakening en inhoud van het ethische gedeelte

De afbakening van het ethische gedeelte is van belang voor de interpretatie van 6:10. Dit vanwege het ἄρα οὖν waarmee dit vers begint. Volgens Longenecker zijn deze twee partikels "joined together for emphasis to conclude the section at 6:10."¹⁸ 6:10 vormt volgens hem samen met 5:13 een inclusio "for all that Paul says against libertine tendencies among the believers of Galatia in 5:13-6:10."¹⁹ De vraag is echter of 6:10 inderdaad de hele ethische sectie concludeert, of slechts een gedeelte daarvan. Deze vraag komt aan de orde in §2.4.

De precieze afbakening van het ethische gedeelte varieert, maar de meeste auteurs kiezen voor een afbakening van 5:13-6:10. 5:13, waar Paulus van zijn rede tegen de besnijdenis overgaat op het uiteenzetten van het leven door de Geest is vrijwel onbetwist als startpunt. Punt van discussie is of 6:1-10 weer als een apart onderdeel moet worden gezien. Tolmie noemt op basis van eerdere literatuur vier opties: (1) 5:13-26 en 6:1-10 zijn gescheiden eenheden, (2) 5:13-6:10 zijn één geheel, (3) 5:13-5:24 en 5:25-6:10 zijn twee delen en (4) 5:13b-6:10 zijn vier delen: 5:13b-15, 5:16-26, 6:1-9 en tot slot 6:10. Tolmie

¹⁶ Esler (1998), p. 222.

¹⁷ "Ukwuegbu, Bernard O. (2008): "Paraenesis, Identity-Defining Norms, or Both? Galatians 5:13-6:10 in Light of Social Identity Theory".

¹⁸ Longenecker (1990), p. 236.

¹⁹ Longenecker (1990), p. 236. Zo ook Holmstrand (1997): "Markers and Meaning in Paul", p. 191.

concludeert dat, “despite the fact that 5:13-6:10 can be divided into various subsections, it is not possible to indicate a definite *change* in rhetorical strategy in it. Paul basically employs the same rhetorical strategy throughout, namely, ..., *urging the Galatians to have their lives directed by the Spirit.*”²⁰ Een vijfde suggestie wordt gegeven door Le Cornu en Shulam, die stellen dat 6:11 een emotionele uitspraak is om het gedeelte 6:1-10 (beschreven als “a reiterated rebuke of the influencers and a renewed called²¹ for Paul’s disciples to keep faith with him”) kracht bij te zetten.²² Ik ben van mening dat deze uitspraak echter bij de afsluiting van de brief als geheel hoort en dient om de brief als geheel te ondersteunen. Paulus neemt hier de pen van zijn amanuensis over om zijn ‘handtekening’ te zetten onder de hele brief en deze hele brief kracht bij te zetten. Hij zegt hier immers: ‘Zie met hoe grote letters ik u eigenhandig schrijf.’²³

Longenecker noemt vier argumenten voor de eenheid van 5:13-6:10: (1) met 5:13 geeft Paulus aan dat hij het thema dat hij in 5:1 even noemde weer oppakt en uit gaat wijden: ‘broeders, jullie zijn vrij, maar...’ (2) Het ‘dit bedoel ik’ in 5:16 houdt twee gedeeltes bij elkaar, namelijk 5:13-5:16 en wat volgt. (3) Het gebruik van de term ‘broeders’, dat Paulus door de brief heen gebruikt om aandacht te vragen voor een onderwerp. (4) Het zojuist al aangehaalde argument dat ἄρα οὖν het gedeelte samenvat en daarmee een sectie afsluit.²⁴ Hij stelt verder dat het ‘goed doen aan alle mensen’ van 6:10 een ‘inclusio’ vormt met het ‘dient elkaar door de liefde’ in 5:13, maar beargumenteert dit niet.²⁵ Belangrijk voor dit onderzoek is wel het verband dat hij legt tussen 5:13 en 6:10.

Dat 5:13-6:10 als één verband moet worden gelezen is ook de stelling van deze scriptie. Belangrijk inhoudelijk argument is het steeds verder uitwerken van het ‘leven door de Geest’. Waar 5:25-6:7 nog de indruk kan wekken dat Paulus dat thema heeft losgelaten, werpt hij de lezer met het spreken over het ‘zaaien op de akker van de Geest’ in 6:8 weer terug in het onderwerp ‘leven door de Geest’. 6:1-10 moet dan gelezen worden als een meer praktische uitwerking en concrete invulling van het leven door de Geest. Het hele gedeelte

²⁰ Tolmie, D. Francois (2005): “Persuading the Galatians”, p. 189, cursief Tolmie.

²¹ Sic.

²² Le Cornu en Shulam (2005): “a Commentary on the Jewish Roots of Galatians.”, p. 413.

²³ Zo ook Betz (1979, “Galatians” p. 313-314): “The phrase ‘with my own hand’ indicates that the letter up to 6:10 was written by an amanuensis.”

²⁴ Longenecker (1990), p. 236.

²⁵ Ibid. p. 282.

van 5:13-6:10 functioneert dan in eerste instantie om duidelijk te maken hoe het leven zonder de wet, maar mét de Geest er uit hoort te zien.

Met de heftige uitspraak in 5:12 dat diegenen die de Galaten verontrusten zich maar moeten laten castreren sluit Paulus zijn pleidooi tegen de noodzaak van het houden van de wet op een stevige wijze af. 5:13-6:10 beschrijft dan als volgt hoe er wel geleefd moet worden: Het vrij zijn van de wet mag niet gebruikt worden als een aanleiding voor het vlees (v. 13). Vervolgens stelt Paulus de werken van de wet en de werken (vrucht) van de Geest tegenover elkaar met daarbij de waarschuwing dat diegenen die de werken van het vlees doen het Koninkrijk niet beërven (v. 21). Na de meer algemene ‘vrucht van de Geest’ geeft hij in 6:1-6 een aantal meer praktische voorbeelden van het leven door de Geest, opnieuw gevolgd met een waarschuwing dat ‘wij’ alleen zullen oogsten, wanneer ‘wij’ niet verslappen (vgl. 6:9 en 5:21). Tot slot ons object van onderzoek, vers 10.

2.4 De reikwijdte van ἄρα οὖν.

Zoals gezegd markeert in 6:10 ἄρα οὖν de conclusie van een argument of bespreking. De reikwijdte van ἄρα οὖν bepaalt daarom hoe wij Galaten 6:10 moeten lezen. Het probleem bij deze vraag is dat auteurs de reikwijdte van ἄρα οὖν veelal laten afhangen van de betekenis die zij toekennen aan 6:10, waarmee ik voor dit onderzoek in een cirkelredenering terecht kom. Longenecker refereert aan de elf andere plaatsen waar Paulus deze twee woorden gebruikt en stelt: deze twee woorden “signal the conclusion or main point of discussion”²⁶ om vervolgens op basis van de inhoud van vers 10 de reikwijdte van ἄρα οὖν te bepalen.

Voor dit onderzoek zal ik daarom het gebruik van ἄρα οὖν door Paulus zelf kort moeten beschrijven.

- In Rom. 5:18 (ἄρα οὖν, zoals het door één daad van overtreding...) vat Paulus zijn redenering over de analoge rol van Adam en Christus in de verzen 12-17, maar niet het einde van een discussie. In de verzen 19-21 breidt Paulus zijn argument verder uit, beginnend met ‘want’.

²⁶ Ibid, p. 282.

- In Rom. 7:3 (ἄρα οὖν zal zij, indien zij bij het leven van haar man...) grijpt Paulus één vers terug naar het 'de gehuwde vrouw is door de wet aan haar man gebonden, zolang deze leeft' in vers 2. Hier gebruikt hij ἄρα οὖν midden in een verhandeling om twee zinnen aan elkaar te koppelen.
- ἄρα οὖν in Rom. 7:25/26 (ἄρα οὖν ben ik zelf met mijn verstand...) zijn de eerste woorden van een samenvatting van 13-25 over de strijd tussen de wens om het goede te doen en de zonde in Paulus. Hier zijn ἄρα οὖν signaalwoorden voor een duidelijke afsluiting van een discussie.
- In Rom. 8:12 (ἄρα οὖν, broeders, zijn wij schuldenaars, maar niet...) begint Paulus met ἄρα οὖν een deductieve stap naar aanleiding van zijn argument in de verzen 2-11 dat de Geest 'ons' levend maakt.
- In Rom. 9:16 (ἄρα οὖν hangt het er van af, niet of iemand wil, of loopt, maar van God) zou ἄρα οὖν kunnen verwijzen naar 9:15 alleen of 9:6-15. In ieder geval is dit hier niet het einde of de uiteindelijke samenvatting van het argument, omdat Paulus hierna nog het argument toevoegt dat het God was die de Farao had doen opstaan om vervolgens in vers 18 nogmaals te herhalen dat het God is die doet wat Hij wil.
- Ook Rom. 9:18 (ἄρα οὖν, Hij ontfermt zich over wie Hij wil...) is echter evenals 9:16 nog niet het einde van de discussie. Het gaat immers verder met het bespreken van een mogelijke tegenwerping. Bovendien laat het twee maal vlak achter elkaar gebruiken van ἄρα οὖν zien dat Paulus deze woorden slechts als 'cement' gebruikt om zijn betoog aan elkaar te schrijven en hier niet als markering van het einde of een samenvatting daarvan.
- Het ἄρα οὖν in Rom. 14:12: (ἄρα οὖν²⁷, zal een ieder van ons voor zichzelf rekenschap geven...) kan terugslaan op 14:1-11, over het oordelen en aanvaarden van de zwakke, maar ook meer specifiek op 14:10-11 dat evenals 14:12 spreekt over het geven van rekenschap bij de rechterstoel van God.
- Rom. 14:19 (ἄρα οὖν, laten wij najagen hetgeen de vrede...) verwijst terug naar 14:13-18, waar het naast het niet oordelen voornamelijk gaat over het wandelen volgens de eis der liefde (v. 15). Zo zijn de ἄρα οὖν in 14:12 en 14:19 duidelijke bouwstenen in het betoog van Paulus, evenals in Rom. 9:16 en 18.

²⁷ Het is de vraag of οὖν hier origineel is. Οὖν is aanwezig in onder meer \aleph A C D² en Ψ .

- In 1 Thess. 5:6: (ἄρα οὖν laten wij ook niet slapen gelijk de anderen) staan de woorden midden in een verhandeling en slaan ze terug op de verzen 1-5, waar Paulus spreekt over tijden, dag en nacht, en waar hij schrijft dat 'zij' denken dat alles vrede en rust is en 'wij' niet van de duisternis zijn.
- Ef. 2:19 (ἄρα οὖν zijt gij geen vreemdelingen en bijwoners meer...) slaat op 2:11-18, waarin Paulus uiteenzet dat de heidenen door Christus niet langer gescheiden van de Vader hoeven te zijn. Hier is ἄρα οὖν een duidelijke samenvatting van een groter gedeelte.
- 2 Thess. 2:15: (ἄρα οὖν broeders, staat vast en houdt u...) tot slot vat de aansporing van 2:1-14 samen. ἄρα οὖν is daarmee ook hier de afsluiting en samenvatting van een groter geheel.

Uit bovenstaande lijst blijkt dat ἄρα οὖν zowel voor grotere gedeelten een afsluiting kan vormen, alsook dienst kan doen als tussenconclusie te midden van een betoog. Voor de betekenis in Galaten 6:10 betekent dit dus dat het vers zowel kan slaan op de heel directe context, maar ook op de hele sectie 5:13-6:9. In de literatuur zien we dan ook allerlei mogelijkheden terugkomen:

Zoals gezegd stelt Longenecker dat Galaten 6:10 de hele sectie 5:13-6:9 samenvat.²⁸ Witherington stelt dat Paulus in dit vers verduidelijkt wat hij bedoelt met 'zaaien op de Geest' (v. 8) en tevens vers 9 nog eens herhaalt en specificceert.²⁹ Betz stelt dat 'het goede' (enkelvoud) terugverwijst naar de vrucht (enkelvoud) van de Geest, waarbij deze tegengesteld is met het meervoud van 'de werken der wet'.³⁰ Schewe bestempelt Gal. 6:10 als "eine Schlußfolgerung aus der in Gal 6,9b zugesagten Ernte". Het goede uit vers 9b "bedeutet das zu tun, wozu das πνευμα anstiftet", waarmee zij Betz volgt³¹. Even verder stelt zij bovendien: "mit der expliziten Nennung des Adressatenkreises [richtet der Verfasser] den Blick nochmals auf die soziale Dimension christlichen Glaubens, die ab Gal 5,13ff, speziell mit Gal. 5,26-6,6, im Vordergrund stand."³² Hurtado stelt 6:6-9 als de basis voor de

²⁸ Zo ook Tolmie (2005), p. 215.

²⁹ Witherington (1998), p. 434.

³⁰ Betz (1979): "Galatians", p. 311.

³¹ Schewe (2005): "Die Galater zurückgewinnen", p. 178-179.

³² Ibid., p. 180.

uitspraak in vers 10.³³ Hij bepleit dat 6:10 een oproep is aan de Galaten om deel te nemen aan de collecte voor Jeruzalem. Hurtado (en anderen na hem) gaat hier echter gemakshalve voorbij aan het ‘goed doen voor allen’.

Om grip te krijgen op de reikwijdte van ἄρα οὖν moet in ogeschouw genomen worden dat de verschillende onderdelen van vers 10 naar verschillende gedeelten terugverwijzen.

Het eerste gedeelte, ὡς καιρὸν ἔχομεν, verwijst mijns inziens terug naar de ‘zaaitijd’ van vers 8, een eschatologisch thema dat ook al in 5:21 naar voren kwam wanneer Paulus spreekt over het beërven van het Koninkrijk. In het eschaton zal de opbrengst van het zaaien kunnen worden beoogst en zal het Koninkrijk beërft worden. Nu hebben ‘wij’ echter nog de gelegenheid om te zaaien door te doen wat goed is voor allen, maar inzonderheid voor onze geloofsgenoten.

Het tweede onderdeel, ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν, wordt ook direct in 9 genoemd (met het synonieme καλὸν ποιοῦντες), maar kan ook gelinkt kan worden aan het ἀγαθοῖς van vers 6 en het ἀγαθωσύνη in de beschrijving van de vrucht van de Geest in 5:22.

Het πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως past bij het thema van de onderlinge verhoudingen, waaraan uitgebreid aandacht wordt besteed in de lijst met werken van het vlees (veten, twist, afgunst, uitbarstingen van toorn, tweedracht, partijschappen, nijd, v. 20-21), vers 26 en 6:1-4. Het goed doen aan de huisgenoten van het geloof houdt ook duidelijk verband met het steeds terugkomende ‘elkaar’, zoals in 5:13, 15, 26 en 6:2.

Lastig punt om binnen de context te plaatsen is het goed doen πρὸς πάντας, dus ook voor de mensen buiten de huisgenoten van het geloof. Ik ben vanwege de directe context in vers 8 geneigd om te stellen dat de opdracht πρὸς πάντας verwijst naar het zaaien op de Geest, het investeren in eeuwige bezittingen (v. 9). Dit kan gelinkt worden aan 5:14 (‘de wet is vervuld in één woord: gij zult uw naaste liefhebben als uzelf’), er van uitgaande dat met de ‘naaste’ meer wordt bedoeld dan alleen de volksgenoten. Dit is echter niet vanzelfsprekend.

³³ Hurtado (1979): “The Jerusalem Collection in Galatians”, p. 54. Downs (2008): “The Offering of the Gentiles” bepleit echter tegen Hurtado dat er in Galaten nog helemaal geen sprake is van een collecte voor Jeruzalem. Hij noemt Hurtado’s poging om in 6:6-10 de collecte voor Jeruzalem te lezen, “ingenious, but ultimately unconvincing,..., nowhere in all of Galatians does one find mention of the offering for Jerusalem”. p. 34. Davis (2007), in “Severianus of Gabala and Galatians 6:6-10”, steunt echter Hurtado door nog eens te wijzen op de overeenkomst in het gebruik van de metafoer ‘zaaien en oogsten’ bij de oproep voor de collecte in 2 Cor. 9:6. Verder stelt hij dat, omdat Paulus aan de Galaten al mondeling instructies had gegeven voor de collecte (1 Cor. 16:1) hij dit in zijn brief niet meer expliciet hoefde te benoemen. p. 301.

Witherington stelt dat dit citaat uit Lev. 19:17-18 uitsluitend op de mede-gelovigen slaat. Zo wijst hij er op dat in de originele context het begrip 'naaste' op de mede-Israëliet slaat en zegt hij: "Almost nothing in this letter is about how Christians should relate to outsiders, though the very conclusion of Paul's arguments in Gal. 6:10 briefly mentions the Christian obligation to this larger group."³⁴ Dunn daarentegen verwijst juist naar Gal. 6:10 om te stellen: "Moreover, the demand is open-ended: we do not know beforehand who our neighbour might be at any one time."³⁵ Het ontbreken van een duidelijk en onbetwistbaar verband tussen het goed doen aan allen en de context mag op zijn minst verwonderlijk genoemd worden.³⁶ Het goed doen aan allen zal verderop in deze scriptie nog uitvoerig aan de orde komen.

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht in hoeverre de context van Galaten 6:10 houvast kan bieden voor de interpretatie van dit vers. Van de questiones over de grotere context van Galaten zijn de datering, rond de helft van de eerste eeuw, en het algemeen aanvaardde auteurschap van Paulus van belang voor het vinden van relevante teksten om Gal. 6:10 mee te interpreteren.

Galaten 6:10 is onderdeel van een gedeelte dat wel het 'ethische gedeelte' wordt genoemd (5:13-6:10) en wordt door auteurs in de eerste plaats gezien als Paulus' reactie tegen 'leven uit het vlees' nu de wet niet meer essentieel is.

In de tweede plaats helpen deze normen om de gemeenten te voorzien van groepsnormen en een groepsidentiteit in verband met de relationele problemen binnen de gemeente door de discussie over de besnijdenis. Beide onderdelen komen terug in 6:10. Paulus doet hier immers de oproep om goed te doen en de Galaten worden bestempeld als huisgenoten.

³⁴ Witherington (1998), p. 384. Zo ook Montefiore (1962): "Thou Shalt Love the Neighbour as Thyself", die wijst naar het voorafgaande in vers 13: 'dient elkander door de liefde'.

³⁵ Dunn (1993), p. 292.

³⁶ Betz (1979) verwijst in zijn commentaar op 6:10 naar Gal. 2:16; 3:8, 22, 26-28 en zegt daarbij dat de universaliteit van Gods redding overeenkomt met de universaliteit van de Christelijke ethische en sociale verantwoordelijkheid. p. 311. Echter, hoewel Gods universele aanbod van redding dus genoemd wordt in de brief en Gods universele goeddoen vaak als motivatie voor het Christelijke goed doen aan allen wordt genoemd (vergelijk Mat. 5:44-45), blijft gelden dat er niet eerder gesproken is over goeddoen door gelovigen aan mensen buiten de eigen groep (buiten de 'elkaar'). De motivatie is aanwezig, de opdracht zelf ontbreekt in de context.

Voor wat betreft de directe context van 6:10 is duidelijk dat de verschillende onderdelen van het vers verband houden met de aangesloten verzen 7-9. Bovendien zijn de onderdelen 'goed doen' en 'voor de huisgenoten', duidelijk te traceren door het hele gedeelte 5:13-6:10. Het goed doen jegens 'allen' lijkt op het eerste gezicht in de context echter niet voor te komen, al is er mogelijk een verband met het liefdesgebod in 5:14 of met een eschatologisch 'zaaien op de akker van de Geest'.

Hoofdstuk 3: De betekenis van ‘laten wij het goede doen’ (ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν)

Dit hoofdstuk gaat verder in op de betekenis van het zinsdeel ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν. Hierbij richt ik mij uitsluitend op het concept goed doen en dus nog niet op de vraag wie precies de ontvanger is van dat goed doen. De vraag naar de ontvangers van het goed doen, de huisgenoten en ‘allen’, zal in hoofdstuk 4 behandeld worden.

Aan het einde van het vorige hoofdstuk heb ik aangetoond dat ‘laten wij het goede doen’ terug kan verwijzen naar verschillende elementen uit de perikoop 5:13-6:10. De meningen van eerdere auteurs zijn over de betekenis van ‘het goede doen’ in deze context verdeeld. De directe context biedt dus weinig zekerheid over de inhoudelijke betekenis van ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν. In dit hoofdstuk zal daarom verder onderzoek gedaan worden naar deze zinsnede op basis van het gebruik bij Paulus, het Oude Testament, vroeg-Joodse geschriften en het overige Nieuwe Testament.

Daarnaast zal ik ook één voorbeeld uit de niet-Joodse Hellenistische literatuur beschrijven. Het is binnen de theologie gebruikelijk om Paulus te vergelijken met Epictetus,³⁷ hetgeen ik dan ook hier zal doen.

Paulus’ gebruik van het concept ‘goed doen’ zal allereerst vanuit zijn eigen geschriften en vervolgens vanuit de omringende geschriften onderzocht worden. Voor de buitenbijbelse Joodse geschriften zal ik veel gebruik maken van het werk van Ottenheijm, die in deze geschriften een vergelijkbaar onderzoek heeft gedaan naar de term ‘goede werken’³⁸. In de conclusie op dit hoofdstuk in paragraaf 3.6. zullen alle individuele teksten gecategoriseerd worden weergegeven.

³⁷ Bijv. Dutch (2006): “Freedom in the Gospel: Paul's Exemplum in 1 Cor 9 in Conversation with the Discourses of Epictetus and Philo”, Jaquette (1994): “Paul, Epictetus, and others on indifference to status” en Schrage (1964): “Die Stellung zur Welt bei Paulus, Epiktet und in der Apokalyptik”.

³⁸ Ottenheijm (2008): “The phrase good Works in early Judaism”.

3.1 'Goed doen' bij Paulus

Het woord ἀγαθόν is bij Paulus nagenoeg synoniem met καλόν.³⁹ Dit is niet verwonderlijk. Beide woorden worden in de LXX samen met χρηστότης gebruikt als vertalingen voor het Hebreeuwse טוב.⁴⁰ In de bespreking van het 'goed doen' bij Paulus zal ik daarom niet alleen kijken naar teksten met ἀγαθόν, maar tevens teksten met καλόν en χρηστότης. Ook teksten waar in plaats van ἐργάζομαι een vorm van ποιέω is gebruikt komen in deze bespreking aan de orde.⁴¹ Na een korte algemene bespreking over het goede doen bij Paulus zal ik in deze paragraaf de teksten met betrekking tot het goed doen jegens anderen in en vanuit hun context bespreken.

Het goede is bij Paulus alles dat overeenstemt met de wil van God.⁴² Gods wet gebod noemt hij heilig, rechtvaardig en goed (ἀγαθή, Rom. 7:12). Het goede doen is bij Paulus sterk verbonden met een eschatologische verwachting van een beloning naar werken (Rom. 2:7,10, 2 Cor. 5:10, Gal. 6:7-10; vgl. Ef. 6:8).⁴³ Praktisch brengt Paulus het goede doen in verband met gehoorzaamheid aan de overheid (Rom. 13:3) en het goed doen jegens anderen. Voorkomende gevallen van deze laatste categorie worden in deze paragraaf uitgebreid besproken.

De mens is uit zichzelf niet in staat om het goede te doen. In de praktijk is er dan ook niemand die goed doet (ποιῶν χρηστότητα Rom. 3:12). Grundmann vat het als volgt samen:

*“Die natürliche Existenz des Menschen ist ausgeschlossen vom Guten und kann es trotz aller Sehnsucht danach nicht realisieren. Was sie in ihrem ποιεῖν und πράττειν realisiert, ist das κακόν dh der θάνατος.”*⁴⁴

³⁹ Bertram (1990), καλός, TWNT III, p. 551.

⁴⁰ Höver-Johag (1982), טוב, TWAT III, p. 338; Zo ook Baumgarten (1981), ἀγαθός, EWNT I, p. 11. Echter: Paulus gebruikt in Gal. 5:22 χρηστότης en ἀγαθωσύνη naast elkaar. Hoewel de semantische velden van deze woorden elkaar overlappen zijn ze voor Paulus niet volledig aan elkaar gelijk.

⁴¹ Naast Gal. 6:9 (καλόν ποιῶντες) en 10 (ἐργαζόμεθα τὸ ἀγαθόν) waar beide termen vlak na elkaar gebruikt worden is met name in het betoog in Rom. 7:13-26 duidelijk dat Paulus deze termen in verschillende combinaties door elkaar heen gebruikt: 18 (κατεργάζεσθαι τὸ καλόν), 19 (ποιῶ ἀγαθόν), 21 (ποιεῖν τὸ καλόν).

⁴² Söding (1995): “Das Liebesgebot bei Paulus”, p. 82 n. 73 zegt daar over: “Das geht aus Phlm 6; Gal 6,10; Röm 2,10 und 12,2 hervor.” Zo ook Holz (1986), “Der erste Brief an die Thessalonicher”, p. 256.

⁴³ Baumgarten (1981), ἀγαθός, EWNT I, p. 14.

⁴⁴ Grundmann (1990), ἀγαθός, TWNT I, p. 15.

Slechts door het werk van Jezus zijn hier nieuwe mogelijkheden ontstaan (Rom. 7:24-25, 12:2).⁴⁵ Het goed doen door de mens is daarmee mogelijk geworden, maar uitsluitend door de kracht van God. Vandaar dat Paulus God bidt dat de Corinthiërs het goede doen (ἵνα τὸ καλὸν ποιῆτε, 2 Cor. 13:7) en dat goedheid behoort tot de vrucht van de Geest (ἀγαθωσύνη, Gal. 5:22). Deze zienswijze op het goed doen bij Paulus pleit voor de koppeling aan het bredere verband van goed doen in de context van Galaten 6:10, waarbij goed doen te maken heeft met het leven door de Geest zoals Paulus dit bespreekt vanaf 5:13.⁴⁶

Een subcategorie van het goed doen is het goed doen jegens anderen. De teksten in de onbetwiste Paulijnse geschriften waarin Paulus spreekt over ἀγαθόν, καλόν of χρηστότης waarbij het goede ten gunste komt van een ander zijn: Rom. 12:17, 15:2, 2 Cor. 9:8, 1 Thess. 5:15 en Filemon 14. Deze teksten zullen hieronder besproken worden.

Rom. 12:17 zegt: “Vergeldt niemand kwaad met kwaad, maar hebt het goede voor (προνοούμενοι καλὰ) met alle mensen.”⁴⁷ In deze context wordt zowel in vers 9 als vers 21 over ‘het goede’ gesproken. Paulus begint zijn paranese hier met ‘weest afkerig van het kwade, gehecht aan het goede (κολλώμενοι τῷ ἀγαθῷ, v 9). In vers 21 zegt hij: ‘Laat u niet overwinnen door het kwade, maar overwin het kwade door het goede’. De opdrachten jegens anderen binnen dit gedeelte zijn: (1) toegewijd zijn aan elkaar in broederliefde (τῇ φιλαδελφίᾳ), (2) elkaar voorgaan in het eer betonen, (3) bijdragen in de noden van de heiligen, met name door de gastvrijheid, (4) zegenen wie u vervolgen, niet vervloeken (5) blij zijn met de blijden, huilen met de huilenden, (6) eensgezind zijn, niet eigenwijs, (7) niemand kwaad met kwaad vergelden, (8) zo mogelijk vrede met alle mensen houden, (9) niet wreken, (10) de vijand die honger of dorst heeft te eten en te drinken geven.

⁴⁵ Ibid., p. 16, zo ook Mageto (2006): “Toward an ethic of shared responsibility in Galatians 5:13-15”, p. 88.

⁴⁶ Zoals besproken in §2.4.

⁴⁷ Ook mogelijk is de vertaling: “Bedenk wat goed is in de ogen van (ἐνώπιον) alle mensen.” Zo bijv. NAS (respect what is right in the sight of all men). Ter verdediging van deze vertaling wordt een beroep gedaan op Spr. 3:4 (LXX) en de parallel met 2 Cor. 8:21. Zo in: “Studiebijbel, deel Romeinen”, p. 353. Naar mijn mening is er echter een directe eenheid met het voorafgaande in het vers, zodat ‘hebt het goede voor met alle mensen’ de positieve kant is van ‘vergeldt geen kwaad met kwaad’, waarna Paulus deze stelling, nu negatief en positief geformuleerd, uitwerkt in de navolgende verzen. Als onderbouwing van deze keuze wil ik de sterke overeenkomst met 1 Thess. 5:15 aanvoeren. Holz (1986, p. 255) zegt over 1 Thess. 5:15: ‘Das gleiche Verbot begegnet in nahezu gleichem Wortlaut im Neuen Testament noch Röm 12,17 und 1 Pet 3,9’. NBG, SV, WV en NBV geven deze vertaling. Zo ook Wanamaker (1990): New International Greek Testament Commentary, 1 Thess., p. 199.

Het goede voorhebben met alle mensen (v. 17b) zou voor Paulus al het bovenstaande kunnen betekenen, maar προνοούμενοι καλὰ lijkt, vanwege de parallellen tussen v. 17, v. 18-20 en v. 21, eerder in direct verband te staan met 'vergelt niemand kwaad met kwaad' (v. 17a) en de daarna volgende uitwerking daarvan in de verzen 18-21. Het goede doen ten opzichte van anderen betekent voor Paulus hier dus de bovengenoemde aansporingen 7 t/m 10: geen kwaad met kwaad vergelden, zo veel mogelijk vrede houden met alle mensen, niet wreken en zelfs de vijand te eten en te drinken geven als hij dat nodig zou hebben.⁴⁸

In Romeinen 15:2 zegt Paulus: 'Ieder van ons trachtte zijn naaste te behagen, ten goede, tot opbouw' (ἀρεσκέτω εἰς τὸ ἀγαθόν). Het is discutabel of in dit vers strikt sprake is van goed doen. Het gaat er in ieder geval om de ander zo te benaderen, 'behagen', dat het hem/haar ten goede is.⁴⁹ In deze context betekent dit dat Paulus de Romeinen aanspoort om de gevoeligheden van de zwakken (14:5,6,14,15,20,21) te verdragen en zelfs moet proberen om de ander te behagen en daardoor op te bouwen.⁵⁰ Het voorbeeld van Jezus (15:3-6) spoort aan om elkaar te aanvaarden (v. 7).

In 2 Cor. 9:8 spreekt Paulus over de zegen die God geeft aan de blijmoedige gever (die geld geeft aan Paulus' collecte voor Jeruzalem). God zal hem alles schenken zodat hij 'in alle goed werk (ἔργον ἀγαθόν) overvloedig kan zijn.' Het goede werk bestaat in deze context in ieder geval uit het schenken van geld aan de gelovigen in Jeruzalem. Het bestaat uit het bijdragen in de behoeften van de heiligen (v. 12). Van belang voor dit onderzoek is overigens de uitspraak 'delen met hen *en met allen*' aan het einde van vers 13, omdat hier evenals in

⁴⁸ Fitzmyer (1993: "Romans") stelt dat "in this sort of exhortation he is indulging in generalities that "all human beings" can recognize. Cf. Luke 6:27c.", p. 656-657. Dit lijkt mij echter onjuist. Paulus moet hebben geweten van bijv. Jezus Sirach 12:5, waar wordt afgeraden om de goddeloze te voeden, om te voorkomen dat hij macht zal krijgen. Philo, in 'De specialibus legibus' 3:197 noemt het een straf om goed te moeten doen aan je vijand. Paulus zal dus niet gedacht hebben dat hij hier sprak over "generalities that 'all human beings' can recognize."

⁴⁹ Een bredere uitleg geeft Dunn (1988): "Romans 9-16", p. 838: "As usual in Romans ἀγαθός is chosen for its generality (cf. particularly 2:10; 5:7; 9:11; 12:9,21; 13:3; 14:16), not just eschatological good (8:28), but what people of good will would widely commend as "good"." Hij geeft hier verder echter geen argumenten voor.

⁵⁰ Dit woord is verwant aan het oikous van Gal. 6:10. Dunn (1988) p. 838 zegt hier over: "The phrase does not have the individual as such in view ("for his edification") but, as the metaphor implies, the growth to maturity of the whole congregation (**pros oikodomen** - 1 Cor. 14:12, 26; Eph. 4:29; **eis oikodomen** - 2 Cor. 10:8; 13:10; Eph 4:12,16); or more precisely, the growth to maturity of the weaker brother *as part of* the body of Christ (cf. 1 Cor. 14:4). Zo ook Fitzmyer (1993), p. 702: "The pleasing of one's neighbor contributes to making him or her a better Christian, and thus contributes to the good of all. See 14:19."

Gal. 6:10 zowel de eigen als de 'buiten' groep wordt benoemd. In dit gedeelte slaat het goed doen dus op het materiële ofwel financiële delen (τῆς κοινωνίας, v. 13).

1 Thess. 5:15 is een belangrijke paralleltekst met Gal. 6:10. Hier vermaant Paulus: 'ziet toe, dat niemand kwaad met kwaad vergelde, maar jaagt te allen tijde het goede na (τὸ ἀγαθὸν διώκετε), jegens elkaar en jegens allen.' Net als in Rom. 12:17 is het goede doen jegens allen de keerzijde van 'geen kwaad met kwaad vergelden'. Ook gaat hier net als in Gal. 6:10 de reikwijdte van het gebod verder dan alleen voor de gelovigen.

Door de toevoeging 'te allen tijde', kan 'goed doen' opgevat worden als een houding. Ook dit komt overeen met Rom. 12:17, waar het gaat over 'bedacht zijn op' wat goed is voor een ander, hetgeen ook een houding impliceert.

Filémon 14 tot slot spreekt over het goed doen door Filémon. Hij zegt: 'Ik heb niets buiten uw voorkennis willen doen, opdat het goede dat u doet (τὸ ἀγαθὸν σου) niet uit dwang, maar vrijwillig is. "Met 'uw goed' wordt 'uw goede daad' bedoeld, vgl. v. 6,⁵¹ waar het ook aankomt op een uitwerking van het geloof in goede daden. In dit tekstverband gaat het om de goede daad die Filémon door het afstaan van Onesimus aan Paulus zou bewijzen."⁵² Opnieuw is hier, net als in 2 Cor. 9:8, sprake van het goed doen door het delen van bezit, in dit geval een slaaf.

Samengevat valt het goed doen jegens anderen bij Paulus uiteen in twee categorieën. In de eerste plaats is er het goed doen als houding: geen wraak zoeken, trachten vrede te houden met alle mensen, de naaste behagen en daarmee opbouwen, zwakheden van anderen verdragen en elkaar aanvaarden. Deze houding moet voortdurend aanwezig zijn. In de tweede plaats betekent goed doen bij Paulus het (uit)delen van bezittingen. Daarbij kan het gaan om een slaaf, om geld, maar ook om eten en/of drinken voor vijanden.

⁵¹ O'Brien (1982): Colossians and Filemon, p. 295: "The expression to agaton sou....is akin to the language of Paul's intercession for Philemon in verse 6 with its reference to "every blessing" (pantos agatou). Up to this point nothing is stated explicitly about the nature of this good deed."

⁵² Bette et al. (1987): Studiebijbel - Galaten tot en met Filémon, p. 897.

3.2 Goed doen in het Oude Testament

Zoals gezegd is ἀγαθόν een gebruikelijke vertaling voor het Hebreeuwse טוב. In deze paragraaf zal ik daarom onderzoeken welke betekenis ‘goed doen’ heeft in de bagage van Paulus vanuit het Oude Testament.⁵³

Höver-Johag stelt met betrekking tot de algemene betekenis van טוב: “Am häufigsten ist auch im AT die zweckimmanente Bedeutung für tob. Unter dem Aspekt der Eignung oder des Nutzens einer Sache oder Person liegt der Schwerpunkt dabei auf dem funktionalen Aspekt als etwas, das in der rechten Ordnung steht, seinem Wesen, d.h. seiner Aufgabe, entspricht.”⁵⁴ Holladay stelt eenvoudig: “good in every variety of meaning.”⁵⁵ De term wordt regelmatig gebruikt om te verwijzen naar ‘al het goede, dat de Heer aan Israël gedaan heeft.’⁵⁶ Goed doen door mensen heeft in de psalmen en de wijsheidsgeschriften de betekenis van ‘gerechtigheid’ of ‘godsvrucht.’⁵⁷ De uitdrukking ‘goed doen’ aan iemand anders komt in het OT slechts enkele keren voor. Ottenheijm schrijft in verband met zijn onderzoek naar de uitdrukking ‘goede werken’:

“In general, doing good is not specified and often juxtaposed with words such as those derived from the root קָדַשׁ, righteousness. Frequently it is used to indicate the opposite to sinning or doing evil..... If more specific actions are intended, other verbs are used. It seems however, that the contents of doing good can be ethical as well as religious.”

Hij stelt verder dat de term ‘goede werken’ pas na het Oude Testament in gebruik komt, terwijl deze in het NT al gemeengoed lijkt te zijn.⁵⁸

Net als in het onderzoek bij Paulus zal ik ook in deze paragraaf de teksten bespreken waar sprake is van goed doen ten opzichte van andere mensen.⁵⁹ Deze teksten zijn: Gen.

⁵³ Het is de vraag in hoeverre Paulus het oude testament in het Hebreeuws of in het Grieks gelezen heeft. Voor dit onderzoek is echter meer het concept ‘goed doen’ dan de exacte uitdrukking in het Grieks van belang.

⁵⁴ Höver-Johag (1982), טוב, TWAT III, p. 324.

⁵⁵ Holladay (1988): “A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament”, p. 122.

⁵⁶ Ex. 18:9, Richt. 8:35, 1 Kon. 8:66, 2 Kron. 7:10, Jer. 33:9.

⁵⁷ Höver-Johag (1982), טוב, TWAT III, p. 337. Zie bijv. Ps. 14:1,3; 34:14; 37:3,27; Spr. 11:27, 14:22; Pred. 7:20

⁵⁸ Ottenheijm (2008): “The Phrase Good Works in Early Judaism”, p. 486.

⁵⁹ De verzen met de algemene strekking: ‘kwaad met goed vergelden’ of v.v. laat ik buiten beschouwing: Gen. 44:4, 1 Sam. 25:21, Ps. 35:12, 38:21, 109:5, Spr. 17:3, Jer. 18:20.

26:29, Num. 10:29-32, 1 Sam. 24:18-19 (gij hebt mij goed gedaan, terwijl ik u kwaad gedaan heb) en Spr. 31:12 (zij doet hem goed en geen kwaad).⁶⁰

In Gen. 26:29 zeggen Abimelech, Ahuzzath en de legeroverste Pichol tegen Jakob: “Laten wij een verbond met u sluiten: dat gij ons geen kwaad zult doen, evenals wij u niet aangeraakt hebben, en evenals wij u enkel goed gedaan hebben (עָשִׂינוּ עִמָּךָ רָק־טוֹב , LXX: ἐχρησάμεθά σοι καλῶς) en u in vrede hebben laten heengaan.” Het goed doen van de Filistijnen aan Jakob bestond in deze tekst uit het feit dat zij hem hebben ontvangen in hun land toen hij daar heen trok vanwege hongersnood (26:1) en hem verder met rust hebben gelaten.⁶¹ In de directe context van het vers zelf spreken Abimelech en zijn metgezellen dan ook over ‘geen kwaad doen, in vrede laten heengaan’. Ook bij Paulus hebben we gezien dat het goede doen betekent dat men met iemand vrede houdt (Rom. 12:18) en hem ‘aanvaardt’ (Rom. 15:7).⁶²

Num. 10:29-32⁶³ spreekt over de ontmoeting tussen Mozes en Hobab, de zoon van de Midianiet Rehuël, de schoonvader van Mozes. Mozes kan zijn hulp goed gebruiken omdat hij verstand heeft van de woestijn en belooft hem (v.29): ‘ga met ons, dan zullen wij u weldoen (וְהִטְבַּנּוּ לָךְ , LXX: εὖ σε ποιήσομεν)’ en nogmaals in v. 32: ‘wanneer het goede er zal zijn, waarmede de Here ons zal weldoen, dan zullen wij u weldoen.’ Het weldoen wordt niet gespecificeerd, maar door het verband met ‘waarmede de Here ons zal weldoen’, lijkt het er

Met betrekking tot deze methode van onderzoek: Ik heb over dit onderwerp geen eerder onderzoek kunnen vinden. Ottenheijm stelt dat de betekenis van de uitdrukking ‘goede werken’ nog niet eerder is onderzocht, afgezien van een excurs (23) bij Strack Billerbeck en de lemma’s in de theologische woordenboeken. Ottenheijm (2008), p. 486, n. 11.

⁶⁰ In Richt. 9:16 zegt Jotham tegen de burgers van Sichem: ‘Als jullie iets goeds gedaan hebben (וְאַם־טוֹבָה עָשִׂיתֶם) aan Jerubbaäl en zijn huis en hem vergolden hebben naar wat hij gedaan heeft,..., verheug u dan over Abimélech en hij verheuge zich over u.’ De burgers van Sichem hadden de andere 70 zonen van Jerubbaäl vermoord. Deze tekst levert verder geen informatie op over de betekenis van ‘goed doen’.

⁶¹ Wenham (1994, Genesis 16-50, p. 193) wijst er echter op dat Izaak’s ervaringen in Gerar blijkbaar niet zo positief waren, gezien de wijze waarop hij hen begroet in v. 27. Wenham noemt het goeddoen waar de Filistijnen zich op beroepen “somewhat of a euphemism”.

⁶² Eventueel zou in verband met de hongersnood ook nog een relatie met Rom. 12:20 (de vijand te eten en te drinken geven) gelegd kunnen worden, maar uit Gen. 26 blijkt niet dat Abimelech ook in voedsel voor Jakob en zijn familie heeft gezorgd. Jakob zaaide zelf (26:12) en in plaats dat hij te drinken kreeg werden de waterputten die hij groef door de mannen van Gerar opgeëist (26:18-22).

⁶³ Deze tekst wordt ook aangehaald door Philo (De ebrietate 39), echter zonder verdere uitleg over wat het goed doen hier betekent.

op dat Mozes Hobab wil laten delen in de belofte.⁶⁴ Het weldoen in de zin van ‘delen’ doet denken aan de *κοινωνία* bij Paulus in 2 Cor. 9:13.

1 Sam. 24 verhaalt hoe David het leven van Saul spaart als deze zich in een spelonk te slapen heeft gelegd. Als David Saul hier mee confronteert, antwoordt hij (v. 18-19): ‘jij bent rechtvaardiger dan ik, want je hebt mij goed gedaan (*גַּמְלָתִי הַטּוֹבָה*, LXX: ἀνταπέδωκός μοι ἀγαθά), terwijl ik u kwaad gedaan heb; je hebt vandaag laten zien, hoezeer je mij goed gedaan hebt (*עָשִׂיתָ אֵתִי טוֹבָה*, LXX: ἐποίησάς μοι ἀγαθά) : hoewel de Here mij in jouw macht had overgeleverd, heb je mij niet gedood.’ Net als in Gen. 26 houdt het goed doen jegens een ander in dat die ander geen kwaad wordt gedaan. Een tweede overeenkomst is dat zowel hier als in Gen. 26 sprake is van ‘goed doen’ jegens een vreemde/vijand: iemand die niet tot de eigen kring behoort.

Als laatste Spr. 31:12. De ‘lof op de degelijke huisvrouw’ begint met drie algemene uitspraken over deze vrouw in vers 10-12. Deze vrouw is moeilijk te vinden, veel waard (10), haar man vertrouwt op haar en het ontbreekt hem niet aan voordeel (11). En dan in vers 12: ‘Zij doet hem goed (*גַּמְלָתָהּ טוֹבָה*, LXX: ἐνεργεῖ ἀγαθά) en geen kwaad,⁶⁵ al de dagen van haar leven’. Na deze algemene uitspraken wordt Lemuël concreet in de verzen 13-27 en noemt hij allerlei zaken die deze goede vrouw doet. Deze concrete uitspraken lijken voorbeelden te zijn van de algemene deugden (en dus ook het goed doen) van deze vrouw.⁶⁶ Deze vrouw doet haar man goed door te produceren en handel te drijven (v. 13-19, 24), te zorgen voor de armen (v. 20) én voor haar eigen gezin (v. 21-22), wijs onderwijs te geven (v. 26) en op het huishouden toe te zien (v. 27). Samengevat laat dit gedeelte zien dat een ander goed doen betrekking kan hebben op financiën, onderwijs en het vergroten van iemands eer (v. 23).

⁶⁴ Levine (1993): “Numbers 1-20” zegt over v. 32: “The wording of this verse suggests that the Midianites were actually offered a share in the Promised land. This thought is carried over from v. 29.”

⁶⁵ De woorden ‘en geen kwaad’ ontbreken in de LXX.

⁶⁶ Fox (2009): “Proverbs 10-31”, p. 893 : “This must refer not only to her financial contributions but to the entirety of her life with him, because the poem describes many virtues beyond the financial.”

Waar in Gen. 26 en 1 Sam. 24 het goed doen wordt genoemd als de ander met rust gelaten wordt,⁶⁷ is het goed doen voor het eigen gezin, voor de 'huisgenoten', veel actiever dan goed doen tegenover vijanden/vreemden. Een overeenkomst met Paulus is dat er benadrukt wordt dat het goed doen niet iets eenmaligs is, maar iets voor 'al de dagen van haar leven'.⁶⁸

Zoals gezegd komt de term goede werken, of goed doen, in het OT niet, respectievelijk niet veel, voor. Desalniettemin zijn er een aantal tekstgedeelten (zoals Mich. 6:8, Job 31:16-21 en Ez. 16:49) die in dit verband regelmatig worden genoemd in commentaren. Om de betekenis van 'het goede doen' te achterhalen zijn deze echter niet geschikt, omdat een gevestigde definitie van goed doen deze tekstgedeelten in die categorie plaatst, terwijl de term goed doen in die tekstgedeelten niet genoemd wordt.⁶⁹

Het onderzoek in deze paragraaf naar de uitdrukking 'het goede doen' toont aan dat deze uitdrukking in het OT gebruikt kan worden voor verschillende doeleinden. De uitdrukking 'het goede doen' komt het meeste voor in de zin van het onderhouden van Gods geboden c.q. het leven volgens deze geboden. De weinige keren dat 'het goede doen' of 'goed doen' gebruikt wordt om goed doen aan andere mensen weer te geven lijkt het in de eerste plaats vooral te gaan over het aannemen van een niet-vijandige houding tegenover vreemden/vijanden. Verder lijkt het goede doen richting armen en behoeftigen vooral in verband te staan met Gods geboden. De enige keer dat er werkelijk concreet gesproken wordt over goed doen is bij de vrouw uit Spr. 31, maar daar staat zij direct tegenover 'kwaad doen' en vormt meer een algemene titel voor de vrouw die vervolgens met praktische termen verder beschreven wordt.

⁶⁷ Iets dat in het licht van Spr. 21:9 en 19, 25:24 en 27:15 ook best als 'goed doen' aangemerkt had kunnen worden in de relatie tussen een vrouw en een man.

⁶⁸ Vgl. de bespreking van 1 Thess. 5:15 in §3.1.

⁶⁹ Micha 6:8 vormt wellicht nog een uitzondering. Echter, deze tekst gaat over 'wat goed is' en niet over wat 'goed doen' is. Recht doen, trouw en ootmoedig wandelen met God hoeft ook niet direct verband te houden met goed doen *naar anderen*.

3.3 Goed doen in de geschriften rondom Paulus

Naast de beïnvloeding van het denken van Paulus vanuit het OT spreekt hij de taal van zijn eigen tijd. Om die reden onderzoek ik in deze paragraaf het gebruik van ‘goed doen’ in geschriften rondom Paulus, zoals de teksten uit Qumran en de Hellenistische geschriften. Hoewel Paulus niet noodzakelijk beïnvloed is door een specifieke tekst⁷⁰ kunnen deze teksten wel zicht geven op het gangbare taalgebruik van Paulus en in casu het gangbare begrip van de term ‘goed doen’. Andere teksten, zoals de deuterocanonieke boeken, zijn niet in de eerste plaats van belang omdat ze licht werpen op het taalgebruik *in de tijd van* Paulus, maar wel omdat ze zeer waarschijnlijk bij Paulus goed bekend waren en daardoor van invloed op *specifiek zijn* taalgebruik. Pas aan het einde van deze paragraaf zullen er overkoepelende opmerkingen worden gemaakt over de teksten. In de paragraaf zelf zullen de vele teksten tekst voor tekst besproken worden.

De twee criteria: (1) uit de tijd van Paulus en (2) waarschijnlijk van invloed op Paulus, geven reden om de volgende teksten te onderzoeken: In paragraaf 3.3.1. de teksten van Qumran, in 3.3.2. de deuterocanonieke boeken, in 3.3.3. de Pseudo-epigrafen, in 3.3.4. Josephus en Philo, in 3.3.5. Epictetus⁷¹, en in 3.3.6. niet/pseudo-Paulijnse geschriften in het NT.

Als methode om de relevante teksten te vinden heb ik voor de Hebreeuwse teksten uit Qumran gezocht in een concordantie op de Dode Zee-rollen bij het lemma טוּב.⁷² Iedere tekst waarin naast טוּב nog de radicalen עוּ (van עושה) voorkwamen heb ik vervolgens opgezocht. Voor de Griekse teksten heb ik m.b.v. de programma's Bibleworks en de Thesaurus Linguae Graecae (TLG) gezocht naar combinaties van εργ/καλ, εργ/αγαθ, εργ/ευ ποι/καλ, ποι/ αγαθ en ποι/ευ en tevens op de stammen van ἀγαθοποιέω, ἀγαθοεργέω en ἐνεργετέω. In de hiernavolgende paragrafen zullen de resultaten van deze zoekopdrachten worden besproken. Een samenvatting van deze resultaten zal aan het einde van de paragraaf komen.

⁷⁰ Zerbe (2006, p. 350) zegt hierover in relatie tot de Qumran teksten: “The dependence of Paul on Qumran texts....can be ruled out since the basic contents of the moral maxims were widely known in Judaism.”

⁷¹ Hoewel deze schrijver iets later geleefd heeft en daarmee aan de rand van mijn criteria leefde is hij als niet-Joodse Hellenistische bron voor dit onderzoek wel van belang. Verder is het, zoals gezegd, niet ongebruikelijk om Paulus te vergelijken met Epictetus.

⁷² Abegg (2003): “The Dead Sea Scrolls Concordance”, p. 282.

3.3.1 Qumran

In de Qumran-teksten wordt טוב meestal gebruikt in een ethisch-morale betekenis.⁷³ De verzen waarin gesproken wordt over ‘het goede doen’ hebben nagenoeg allemaal een algemene strekking. Het gaat dan om doen wat goed is in de ogen van Yahweh (1QS ‘Gemeenschapsregel’ 1:2; 1QH^a ‘Hymnen’ 4:24, 8:27, 11Q19 ‘tempelrol’ 19:17, 53:7, 55:14, 63:8), de ‘vrucht van goede daden’ (4Q521 ‘messiaanse Apocalyps’ 2:10) of het doen van de werken van de Tora die goed zijn ‘voor jezelf en voor jouw volk’ (4Q398 ‘Halachische brief’ 2:7).

Een duidelijk voorbeeld van wat er met deze term ‘goede werken’ wordt bedoeld is te vinden in de gemeenschapsregel 1QS 1:5-7, waar staat: ‘en alle goede werken aan te hangen; om waarheid, gerechtigheid en recht in het land te doen en niet langer te wandelen in verstoktheid van het schuldige hart en van de ontuchtige ogen om allerlei kwaad te doen’.⁷⁴ In dezelfde context sluiten de toetreders een verbond voor God (v. 16-17): ‘om te doen naar alles wat Hij geboden heeft’. Het is duidelijk dat met goede werken het houden van Gods wet wordt bedoeld. De goede werken zijn dus niet een aparte ethische categorie,⁷⁵ maar dimensies van één en dezelfde wet.⁷⁶

Een voor dit onderzoek relevante tekst is 1QS 10:17-18, waar staat: “Ik zal niemand kwaad met kwaad vergelden; een mens zal ik met het goede achtervolgen. Want aan God komt het oordeel toe over al wat leeft.” De overeenkomst met de teksten van Paulus in 1 Thess. 5:15 en Rom. 12:17-19 in het bijzonder is overduidelijk. Opnieuw is daar een tekst waarbij het goed doen jegens anderen in verband wordt gebracht met ‘geen kwaad met kwaad vergelden’.

⁷³ Höver-Johag (1982), טוב, TWAT III, p. 337.

⁷⁴ Vertalingen Qumranteksten van Martínez (1994): “De rollen van de dode zee”.

⁷⁵ Zerbe (2006): “Economic justice and nonretaliation in the Dead Sea Scrolls”, in “The Bible and the Dead Sea Scrolls”, p. 319.

⁷⁶ Ottenheijm (2008), p. 488.

3.3.2 Deutero-canonieke/apocriefe boeken

In het boek Tobit wordt twee keer gesproken over goed doen: in de rede van Tobit (H. 4) en in de rede van Rafaël (H. 12).

Bij zijn afscheidswaarden geeft Tobit zijn zoon Tobias een aantal adviezen voor het leven mee. Heel concreet in vers 11 noemt Tobit het 'doen van aalmoezen' (ἐλεημοσύνη ποιῶσιν) een goede (ἀγαθόν) gave voor het aangezicht van God. Hij eindigt zijn adviezen met de samenvattende woorden: 'vrees God, wijk van alle zonden en doe wat goed is (ποιήσης τὰ ἀγαθά) voor het aangezicht van God.' De concrete adviezen die Tobit zijn zoon meegeeft in deze tekst kunnen worden beschouwd als voorbeelden van goed doen. De concrete adviezen zijn: (v.3) zijn vader begraven, eer betonen aan zijn moeder en haar helpen, (v. 7) zonder jaloezie aalmoezen geven, (v. 12-13) het eigen volk liefhebben en een vrouw uit het eigen volk trouwen, niet hoogmoedig zijn, niet lui zijn, (14) op dezelfde dag iemand het loon uitbetalen, (15) een ander niets aandoen dat je zelf verafschuwt, zich niet aan wijn bedrinken, (16) hongerigen laten delen in het brood, naakten in de kleding, alles wat te missen valt weggeven, (17) als een rechtschapen mens sterft een maaltijd houden, maar niet bij een zondaar, (18) raad inwinnen en bruikbaar advies niet in de wind slaan, (19) de Heer altijd prijzen en Hem vragen om leiding en succes.

In de afscheidsrede van Rafaël waarin hij zichzelf bekend maakt zegt de engel: (v. 7) 'doe het goede (ἀγαθὸν ποιήσατε) en het kwaad zal je niet treffen'. Deze opmerking wordt gevolgd door een aantal concrete uitspraken waarin Rafaël bidden, vasten, liefdadigheid, rechtvaardigheid en het geven van aalmoezen aanbeveelt (v. 8).⁷⁷ In v. 13 benoemt Rafaël het direct verlaten van de maaltijd om een dode te begraven als goed doen (ἀγαθοποιῶν).

In de geschiedenissen van de Makkabeeën wordt twee maal gesproken over goed doen en een aantal keer over 'op een goede manier doen' met het bijwoord καλῶς.

1 Makk. 11:33 vertelt over een brief waarin koning Demetrius schrijft dat hij goed wil doen (ἀγαθὸν ποιῆσαι) aan de Joden vanwege hun trouw en goede wil. Vervolgens

⁷⁷ Ottenheijm (2008) zegt over de algemene uitspraak van Rafaël m.b.t. het goed doen: "Indeed, this line serves as an introduction to the verses 8-11 that stipulate doing '(the) good'." p. 490

bevestigt hij de districten Efraïm, Lydda en Ramataïm als bezit van de Joden en geeft hij hen ontheffing van belastingen (v. 34-35).

Ook 3 Makk. 3:15 is een gedeelte van een brief, dit keer van koning Ptolemeus aan de generaals en soldaten in Egypte. In v. 15 zegt deze koning: ‘Wij hebben besloten om niet met de kracht van de speer, maar met vriendelijkheid en zorg te heersen over de inwoners van Coele-Syrië en Phoenicië en hen met vreugde goed te doen (εὖ ποιῆσαί).’ In het vervolg van de brief beschrijft hij hoe hij ‘offers wilde brengen in de tempel te Jeruzalem’ (v. 17), het ‘burgerschap heeft aangeboden’ en het aanbod om deel te nemen in de Alexandrijnse godsdienst’ (v. 21). Hoewel de Joden op al deze dingen negatief reageerden werd hen een machtsvertoon bespaard vanwege de φιλανθρωπία die hij zich voorgenomen had.

Voor wat betreft de samenstelling van doen met het bijwoord καλῶς geldt dat deze tweemaal wordt gebruikt als aansporing om een brief te beantwoorden (καλῶς ποιήσετε 1 Makk. 12:18, 22) en éénmaal om een boodschap te sturen (εὖ οὖν ποιήσεις 2 Makk 11:26). In 2 Makk. 2:16 tenslotte roept de schrijver met de woorden ‘jullie doen nu goed’ (καλῶς οὖν ποιήσετε) de lezer op om evenals hen de feestdagen te onderhouden. Het gebruik van het bijwoord καλῶς is daarmee iedere keer een aansporing en niet een bepaald concept. De schrijver spoort zijn lezer aan met de woorden dat hij er goed aan doet door dit te doen. Dit is iets anders dan het doen van dingen die per definitie goed zijn. Voorbeelden van dit gebruik van het bijwoord καλῶς zullen daarom verder niet meer besproken worden⁷⁸.

In het boek Wijsheid van Jezus Sirach wordt in hoofdstuk 12 en in hoofdstuk 14 gesproken over goed doen. De NBV geeft aan de onderstaande perikoop Sir. 12:1-7 de titel ‘goeddoen’:

“1 Als je goeddoet, weet dan aan wie, dan krijg je dank voor je goede daden. 2 Doe je goed aan een vroom mens, dan word je beloond, zo niet door hem, dan toch door de Allerhoogste. 3 Wie volhardt in het kwaad zal het niet goed gaan, wie geen aalmoezen geeft evenmin. 4 Geef aan vrome mensen, help geen zondaars. 5 Doe goed aan wie

⁷⁸ Andere voorbeelden waar καλῶς niet gebruikt wordt in de zin van het concept ‘goed doen’ zijn maar als aansporing zijn: Eupolemus Moses 2:12, Apocalyps van Moses 17:4, Aristeeas 166, Josephus’ Antiquitates Judaicae 5:110 (hier met bijwoord εὖ), 6:331, 6:346, 11:279, 12:49, 13:170, Josephus’ De bello Judaico 1:537, 1:643, 5:458, Hand. 10:33, Fil. 4:14, Jac. 2:19, 2 Pet. 1:19. Een vergelijkbare Nederlandse uitdrukking is: ‘ergens goed aan doen’.

bescheiden is, geef niet aan een goddeloze, voed hem niet, anders krijgt hij macht over je. Al het goede dat je voor hem doet, krijg je als kwaad dubbel terug. 6 Want ook de Allerhoogste haat zondaars, de goddelozen straft hij, hij houdt hen in het oog tot de dag dat hij hen straft.⁷⁹ Geef aan een goed mens, help een zondaar niet.”⁷⁹

Waar Paulus spreekt over goed doen aan je vijanden door hem als hij honger of dorst heeft te eten en te drinken te geven⁸⁰ raad Jezus Sirach aan om niet zomaar mensen goed te doen en raad hij zelfs af om een goddeloze voedsel te geven, om te voorkomen dat hij macht over je krijgt (v. 5). Geef niet zomaar, maar ‘weet aan wie’, zegt hij, zodat je dank ontvangt. Geef aan een vroom mens en niet aan een zondaar of goddeloze. Dan zul je loon ontvangen, is het niet van de vrome, dan wel van de Allerhoogste. Dit verband tussen goed doen en loon ontvangen is ook bij Paulus sterk aanwezig in Galaten 6:7-10.⁸¹

In Sir. 14:3-14 geeft Jezus Sirach advies over het omgaan met je bezittingen. Hij raad aan om geen vrek te zijn, maar om je bezittingen te gebruiken voor anderen én voor jezelf. In v. 7 spreekt hij over de gierigaard als hij zegt: ‘als hij goed doet is dat ondanks zichzelf’. In v. 13 raadt hij: ‘Wees goed voor een vriend voordat je sterft, steek hem de hand toe naar vermogen, geef aan hem.’

Jezus Sirach gebruikt de term goeddoen in dit boek zowel in h. 12 als in h. 14 in verband met ‘geven’. Hierbij noemt hij het geven van aalmoezen (12:3) en voedsel (12:5).

In het boek Judith wordt tweemaal op dezelfde wijze gesproken over goed doen. Als Judith doet alsof ze overloopt naar de Assyriërs zeggen allereerst de wachters dat Holofernes haar goed zal doen en vervolgens zegt Holofernes dat ‘men’ haar goed zal doen (10:16, 11:4 εὖ σε ποιήσει). Net als bij Abimelech en Izaak en bij David en Saul bestaat het goed doen er hier uit dat degene in de machtspositie de ander geen kwaad doet en met rust laat.

⁷⁹ Vertaling NBV.

⁸⁰ Rom. 12:20.

⁸¹ Gal. 6:9: ‘Laten we niet moe worden goed te doen, want als het eenmaal tijd is, zullen wij oogsten.’

3.3.3 De pseudo-epigrafen

In de Sibyllijnse Boeken⁸² wordt niet gesproken over goed doen, maar wel een aantal maal over ‘goede werken’.

In 1:25 wordt, zonder verdere toelichting, verteld hoe God Adam, nadat Hij hem gemaakt had, had neergezet in de Ambrosische tuin om zich daar bezig te houden met goede werken (καλὰ ἔργα). In 1:126 wordt, opnieuw zonder verdere toelichting, over Noach gezegd dat hij gelovig was en zich bezig hield met goede werken (καλοῖς τ’ ἔργοισι). Hetzelfde geldt voor de goede mensen in 2:313, die zich bezig houden met rechtvaardige en goede werken (καλά τ’ ἔργα), godsvrucht en rechte gedachten. De mensen in 14:7-9 wordt verweten dat zij, in plaats van goede werken (ἀγαθῶν ἔργων) en rechte gedachten, kiezen voor mooie kleding, gevechten en zelfmoorden.

De mens is dus volgens de Sibyllijnse Boeken geschapen en in de tuin neergezet om goede werken te doen. Een goed mens zoals Noach houdt zich bezig met goede werken. De inhoud van deze goede werken wordt verder niet gespecificeerd.

In 3:218-247 is echter wel meer te vinden over de inhoud van de goede werken. In dit gedeelte wordt verteld over een stad waar rechtvaardige mensen wonen, die zich bezig houden met goede wil en goede daden (βουλή τ’ ἀγαθῆ καλά τ’ ἔργα). In de beschrijving van de concrete dingen die deze mensen wel en niet doen worden de volgende zaken genoemd die zij wél doen: rechtvaardigheid en deugdzaamheid (v. 235), ze hebben rechtvaardige maten (v. 237), helpen weduwen en zijn altijd bereid om hen van graan, wijn en olie te voorzien (v. 242-243) en de rijke geeft altijd een deel van zijn oogst aan hen die niets hebben, maar behoeftig zijn (244). Het gedeelte met ‘deugden en ondeugden’ wordt afgesloten met de uitdrukking: ‘vervullende het woord van de Grote God’ (246, πληροῦντες μέγαλοιο θεοῦ φάτιν). Het goede doen houdt hier dus verband met het vervullen van het woord van God en is een soort overkoepelende term voor allerlei daden. De nadruk bij de concrete voorbeelden ligt hier bij het geven van voedsel aan de weduwen en armen. Net als

⁸² De Sibyllijnse boeken zijn geschreven in een periode van 200 jaar. Het oudste is boek 3, waarvan het grootste gedeelte (97-349) wordt gedateerd tussen 80 en 31 v. Chr. (Ottenheijm, 2008, p. 494). De beschreven citaten 1:25, 1:126, 2:313, 14:7-9 zijn niet uit dit gedeelte afkomstig en daardoor wellicht pas na Paulus geschreven. Voor de volledigheid zijn deze echter toch opgenomen in deze beschrijving, ook omdat de inhoud van deze 4 citaten niet afwijkend is van andere bronnen. Het voor dit onderzoek belangrijkste gedeelte uit 3:218-247 is wel uit het oudste gedeelte afkomstig.

bij Paulus in Galaten 5:13-6:10 is ook hier in de context van de uitdrukking ‘het goede doen’ sprake van een lijst met ‘deugden en ondeugden.’

Het apocalyptische boek 3 Baruch verhaalt in de hoofdstukken 11-15 hoe de engelen ‘goede werken’ verzamelen, middels Michaël bij God brengen, en vervolgens weer een beloning (15:2-4) of een straf bij het ontbreken van die goede werken (16:1-4) naar de mensen terugbrengen. Over de inhoud van de goede werken⁸³ wordt niets gezegd.⁸⁴ Ottenheijm concludeert over het totaal van de apocalyptische literatuur (4 Ezra en 2/3 Baruch): “It seems clear, that ‘good deeds’ again function as a technical term, denoting religiously and ethically virtuous acts.”⁸⁵ Goede werken worden beloont, slechte werken bestraft. Hetzelfde principe is te vinden in de apocriefe Ezechiël 1:23⁸⁶, waar het gaat over het oordeel over lichaam en ziel voor de werken die er zijn gedaan, goed of kwaad (ἐργων τῶν γεγενημένων εἴτε ἀγαθῶν).

In de brief van Aristeas⁸⁷ is het kunnen doen van goede daden alleen mogelijk doordat God deze mogelijkheid geeft (v. 231, θεοῦ δὲ δῶρον ἀγαθῶν ἐργάτην εἶναι). Hij is de verantwoordelijke voor al het goede (v. 205). Voor mensen die goede daden (καλῶν ἔργων) doen is God bovendien degene die hun pogingen begeleidt (v. 18). De deugd (ἀρετή) is de totstandbrenger (ἐπιτέλεια) van de goede werken (v. 272, καλῶν ἔργων). Deze denkwijze herinnert aan wat Paulus in Rom. 7 uitlegt: ‘het goede is wel bij mij aanwezig, maar het goede uitwerken kan ik niet. Slechts God kan mij in staat stellen om het goede te doen.’

⁸³ 3 Bar. 11:9: ἐργάζονται ἀγαθά, 3 Bar. 15:2 καλὰ ἔργα.

⁸⁴ Wel wordt er een lijst met slechte daden genoemd waarover de engelen klagen dat de mensen deze wel deden: moord, hoerij, overspel, diefstal, kwaadsprekerij, mijneed, jaloersheid, dronkenschap, onenigheid, nijd, klagerij, kwade geruchten, afgoderij en waarzeggerij (3 Bar. 13:4). Mogelijk is dit vers echter een Christelijke interpolatie: Ottenheijm (2008), p. 501.

⁸⁵ Ottenheijm (2008), p. 501. In voetnoot 61 op p. 499-500 noemt hij het verhaal in 4 Ezra 10 van een moeder, wiens zoon is gestorven, die getroost wordt door haar dorpsgenoten. Hij zegt daarbij: “consoling mourners is one of the acts of loving-kindness in rabbinic tradition”. Echter, de term ‘goede werken’ of ‘goed doen’ komt in het hele boek 4 Ezra niet voor. In 1 Cor. 12:25 spreekt Paulus over ‘meelijden als één lid lijdt’, maar ook hij spreekt in de context nergens over goed doen of het doen van goede werken. Ook in Rom. 12:15 is er geen direct verband tussen goed doen en ‘wenen met de wenenden’ (zie hierover de discussie in §3.1).

⁸⁶ Waarschijnlijk geschreven tussen 50 voor en 50 na Christus. Deze datum “was suggested by K. Holl (“Das Apokryphon Ezechiel,” *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Tübingen: Mohr, 1928. Vol. 2, p. 39), and this proposal has met with wide approval (e.g., J. B. Frey in *DBSup* 1, col. 460; E. Kutsch, no. 826; A.-M. Denis, no. 24, p. 190; E.B. Oikonomos, no. 827, col. 750)”, <http://www.earlyjewishwritings.com/apocezekiel.html>, (3 juli 2010).

⁸⁷ Waarschijnlijk geschreven in de 2^e eeuw voor Christus. Ottenheijm (2008), p. 492.

Een concreet voorbeeld van goed doen is bij Aristeas het pleiten voor de vrijlating van (Joodse) gevangenen (v. 16-18). Verder noemt hij het goed om met alle mensen de vriendschap te bewaren (v. 228, *καλῶς*⁸⁸ *ποιεῖς*). Mensen zullen een positieve houding tegenover de koning aannemen als hij hen het goede doet (v. 205, *εὐεργεσία*). Ook Paulus spreekt in de context van goed doen over ‘vrede bewaren met alle mensen’ (Rom. 12:18). Over de reikwijdte van het goede zegt ‘Aristeas’: ‘God doet goed aan alle mensen, (*εὐεργετεῖς*) en de koning is de imitator van God als hij dat ook doet’ (v. 281).

Ottenheijm vat het goed doen in de brief van Aristeas als volgt samen:

*“Although contents of ‘good deeds’ are not specified, the author suggests that working for the release of prisoners is one of them. Furthermore, ‘good deeds’ have a propagandistic, political aspect, i.e., they are able to avoid enmity and arouse sympathy and respect among others. Theologically, man is able to perform ‘good deeds’ because he has virtues, but it is God who sanctions his actions by granting them success and providing them with fruit. Doing good is the positive way of imitating God in His goodness.”*⁸⁹

In de testamenten van de 12 patriarchen⁹⁰ wordt vooral in algemene zin over goed doen gesproken. Degene die goed doet (*ἐργάσησθε τὸ καλόν*) zal gezegend worden door mensen en engelen en vanwege hem zal God verheerlijkt worden door de natieën (T. Naftali 8:4). Een goed werk (*καλοῦ ἔργου*) wordt door God in goede herinnering gehouden (T. Naft. 8:5). Goed doen heeft positieve gevolgen. Door goed te doen wordt het kwaad overwonnen, zelfs als mensen alleen het slechte voorhebben (T. Benjamin 4:3, *ἀγαθοποιῶν*)⁹¹, de onreine geesten zullen wegvlugten en de wilde beesten zullen bang zijn (T. Benj. 5:2,

⁸⁸ In deze context zie ik het bijwoord *καλῶς* niet simpelweg als aansporing zoals in de voorbeelden van voetnoot 78. In antwoord op de vraag van de koning aan wie er dankbaarheid betoont moet worden, wordt gezegd dat dit moet worden gedaan aan de ouders, omdat er het gebod is om de ouders te eren, en aan vrienden. Vervolgens wordt gezegd dat het goed is om met alle mensen vriendschap te bewaren. In deze context lijkt het bijwoord *καλῶς* wel op het concept ‘goed doen’ te slaan, maar hierover valt te twisten, zeker gezien de wens van Aristeas om de koning aan te sporen de Joden vrij te laten. De overeenkomst met Paulus’ opmerking in Rom. 12 maakt deze tekst in ieder geval de moeite waard om te vermelden.

⁸⁹ Ottenheijm (2008), p. 494.

⁹⁰ De datering van T. 12 Pat. is erg onzeker. Het uiteindelijke geschrift dateert waarschijnlijk uit het einde van de tweede eeuw n. Chr., maar het materiaal is waarschijnlijk veel ouder (Ottenheijm, 2008, p. 501-502). Voorzichtigheid is dus geboden m.b.t. vergelijkingen met Paulus.

⁹¹ Vgl. Rom. 12:21.

ἀγαθοποιούντες), en zelfs de duisternis zal wegvlugten voor degene die geneigd is tot goede werken (T. Benj. 5:3, ἀγαθῶν ἔργων εἰς διάνοιαν). Jaloersheid (φθόνος) verhindert mensen om te doen wat goed is (T. Simeon 3:2, ποιῆσαί τι ἀγαθόν).⁹² Dat het goed doen beïnvloed wordt door de gedachten zegt ook 'Aser'. In het testament van Aser zegt 'Aser' dat er twee wegen zijn, een goede en een slechte, en twee overwegingen in het hart (T. As. 1:5), wie de goede neiging in zijn hart heeft doet de rechtvaardigheid en heeft berouw als hij zondigt. Wie de slechte overwegingen koestert doet slecht, drijft het goede uit, en zelfs het goede dat hij doet (ἀγαθὸν ποιῶν) wordt door Beliar in iets slechts verandert (T. As. 1:8). Het goede wordt hier als synoniem gebruikt voor de rechtvaardigheid. Door goede werken wordt de slechte neiging vernietigd (T. As. 3:2, ἀγαθαῖς ὑμῶν πράξεσιν).

Vervolgens geeft hij voorbeelden van mensen met een slechte gezindheid die weliswaar naast het slechte ook iets goeds doen, maar het geheel is slecht. Andersom geldt voor de goede mensen, dat, ook al doen zij dingen die twee kanten hebben, het geheel van het werk goed is. Zo zit er voor de goede mens een goede en een slechte kant aan het doden van de slechte, maar het gehele werk is goed (T. As. 4:2, ἔργα, καλὸν διὰ κακοῦ, ὅλον ἐστὶ δὲ καλόν). Evenzo zit er een goede en slechte kant aan het haten van iemand die tegelijkertijd genadig en onrechtvaardig is, of het haten van iemand die een overspeler is, maar ook vast. Echter, het hele werk is goed (ἀλλὰ τὸ πᾶν ἔργον ἀγαθόν ἐστίν), omdat hij daarmee het voorbeeld van de Heer volgt om datgene dat niet goed is als werkelijk slecht te beschouwen (T. As. 4:3). Of het uiteindelijke werk goed is heeft dus volgens T. As. ook te maken met de hartsgesteldheid van de actor.

Tot slot zijn er nog twee vermeldingen van 'goed doen' in het Testament van Job.⁹³ 'Job' zegt, zonder verdere uitleg, dat zijn dorpelen, hoewel hij hen goed behandeld had (16:6, εὐεργετηθέντων), zijn dieren stalen. In T. Job 44:2 zegt Job dat hij bij de festiviteiten zocht naar een mogelijkheid om goede werken te doen (εὐεργεσίας ποιεῖν) voor de armen. Als dan in 44:4 zijn vrienden hem vragen wat zijn verzoek is, zegt hij: 'Maar ik, omdat ik aan de armen dacht, om hen goed te doen (εὐποιεῖν), vroeg hen: geef mij elk een lam voor het kleden van de armen die naakt zijn.'

⁹² Goed doen lijkt in dit verband te slaan op goed doen aan een ander, omdat de jaloezie richting een ander het goed doen voorkomt.

⁹³ Gedateerd in de eerste eeuw v. Chr., Nelis (2004): "Joodse literatuur uit de periode tussen oude en nieuwe testament", p. 144.

3.3.4 Josephus en Philo

Josephus

Bij Josephus komt de term goed doen aan anderen een aantal keer voor.

In de door hem beschreven speech van Aristeeas bepleit Aristeeas dat alle mensen goed moet worden gedaan, omdat alle mensen door God gemaakt zijn en Hij blij is met diegenen die goed doen. Daarom bepleit hij dat de Joden goed gedaan worden (εὖ ποιοῦσιν), hetgeen inhoudt dat zij vrijgekocht zouden worden (Antiquitates Judaicae 12:23).

Juda laat hij tegen onderkoning Jozef zeggen dat goed doen aan degenen (ποιῆσαι τινας εὖ) die het moeilijk hebben wegens gebrek aan voedsel goed is, maar dat het nog beter is om te redden wie straf verdienen, wanneer het onrecht hem zelf is aangedaan. Wie zo handelt, handelt gelijk aan de natuur van God (Ant. 2:146).

Goed doen levert de gunst van God op, zoals Josephus aangeeft in zijn commentaar op de vrouw van Endor, die Saul te eten geeft na de vernietigende woorden van Samuël. Hij zegt over haar: het is goed om haar voorbeeld te imiteren door goed te doen (ποιεῖν εὖ) aan allen die iets nodig hebben (Ant. 6:342). In het vers ervoor benadrukt Josephus dat deze vrouw Saul goed deed terwijl zij zelf arm was en bovendien niets terug te verwachten had, aangezien ze wist dat Saul zou gaan sterven.

Een heel ander gebruik van goede werken is te vinden in zijn Antiquitates Judaicae 17:154. Daar beveelt hij het aan om door 'goede werken' (καλοῖς ἔργοις), die gevaarlijk zijn, om het leven te komen. Whiston⁹⁴ vertaalt deze uitdrukking in dit verband met "brave actions".

In meer algemene zin komt goed doen aan anderen bij Josephus voor in Ant. 6:208 (Jonathan zegt dat David goed heeft gedaan aan de menigte, ἀγαθὰ τὸ πλῆθος ἐργασάμενον). David gedenkt later de goede dingen die Jonathan hem gedaan heeft (εὖ ποιησάντων) door voor Mefiboseth te zorgen (Ant. 7:111).

Een andere vorm van goed doen bij Josephus is het goed doen door bestuurders. Zo wordt Hyrcanus, de zoon van Alexander, de hogepriester en gouverneur van de Joden wordt

⁹⁴ In de via Bible Works beschikbare vertaling uit 1828

aangeprezen omdat hij aan de Atheners alle goed doet wat in zijn macht ligt (Ant. 14:152, ποιεῖν ἡμᾶς ὅ τι ποτ' ἂν δύνηται ἀγαθόν). Zo is hij van goede wil naar iedereen en wanneer hij door de Atheners bezocht wordt ontvangt hij hen gastvrij, ziet er op toe dat ze weer veilig thuis komen (v. 151) en is vrijgevig (v. 154). Hij werd daarom geëerd en gevraagd om goed te blijven doen voor de stad (v. 155, ποιεῖν ἀγαθὸν ἡμῶν ἀεὶ τὴν πόλιν). Over Herodes zegt Josephus dat hij, ook al was hij zelf in nood, niet naliet om goed te doen (εὖ ποιεῖν) aan de stad, maar deed wat hij kon om die in de oorspronkelijke staat te herstellen (Ant. 14:378).

Over de Lacedaemoniërs zegt Josephus dat zij alleen maar goed en filantropisch werk (τὸ καλὸν ἔργον καὶ φιλόανθρωπον) deden om door de goden overwinning te krijgen. In de context spreekt hij over het houden van de wetten (Tegen Apion 2:230). Hier lijkt goed doen dus opnieuw gelijk te staan aan het houden van de (goddelijke) wet.

Philo

In de *Legum Allegoriae* (Leg.) 1:55 spreekt Philo⁹⁵ in algemene termen over het goede. Hij stelt dat goedheid van nature bestaat uit drie dingen: vaardigheid (εὐθιξία), herinnering (μνήμη) en volharding (ἐπιμονή). Adam had in het Paradijs alle vaardigheid. De herinnering zorgt voor het bewaken en bewaren van heilige meningen en volharding is het doen van het goede. Het goede doen (ἐργάζεσθαι τὰ καλά) moeten we niet uitstellen, zoals Kaïn dat volgens Philo deed (De sacrificiis Abelis et Caini 1:53) maar, zoals geschreven staat: ‘wanneer je een gelofte doet, moet je er niet mee talmen deze in te lossen’ (Deut. 23:21).

In ‘Quod deterius potiori insidiari solet’ (Det) 52-57 legt Philo uit dat er voor degenen die het goede doen een beloning is. Deze beloning ligt besloten in het goede doen zelf. Goed doen aan anderen is in feite goed doen aan jezelf. Als voorbeelden noemt hij het eren van de ouders, waarvan de schrift zegt dat het ‘u wel zal gaan’. Philo zegt vervolgens dat als we als vader het intellect beschouwen en als de moeder het inzicht, dan geldt dat als we deze eer bewijzen het ons goed zal gaan. Een tweede voorbeeld is de godsvrucht tegenover God. God heeft niets nodig, noch is een mens in staat om iets te betekenen voor een wezen dat in elk

⁹⁵ Over de datering van de werken van Philo: “Philo of Alexandria, who lived about 15 BCE – 50 CE, dedicates much of his literary efforts to an exposition of biblical narratives in the light of Greek philosophy.” Ottenheim (2008), p. 495

opzicht beter en hoger is dan hijzelf. De mens doet zichzelf echter een groot voordeel door God te dienen. Hij eindigt deze bespreking met de woorden: ‘er is genoeg gezegd over hen die denken anderen goed of slecht te doen (εὖ ἢ κακῶς ἑτέρους ποιεῖν), want het is nu afdoende aangetoond, dat wat zij denken aan anderen te doen, zij in feite zichzelf doen.’⁹⁶ Daarnaast is er echter ook voor het doen van het goede (ἐργαζομένου τὰ καλὰ) een beloning van God (Leg. 1:80). Het goede doen, in de context van Det. 120 het doen van dingen volgens de ‘deugd’ (ἀρετή), levert goede dingen (εὐπαθείαι) op. Degenen die deze zegeningen nog niet hebben, mogen ze toch zeker verwachten. Deze hoop op de beloning, het ‘voedsel voor die zielen die van de deugd houden’, zorgt er voor dat traagheid wordt weggedaan en men zich haast om goede werken te doen (Det. 120, τὰ καλὰ τῶν ἔργων).

Zoals ook uit bovenstaande teksten blijkt spreekt Philo veel in algemene termen over het goede doen, zonder verdere specificatie, waarbij in de context vaak over de ‘deugd’ (ἀρετή) wordt gesproken.⁹⁷

In staat zijn om goed te doen aan anderen is volgens Philo voor de ‘grotere en meer perfecte ziel’ en dit wordt gedaan door degenen die werkelijk ‘door God geïnspireerd worden’. Goed doen is immers, zegt Philo, ‘een eigenschap van God die in het bijzonder aan Hem toebehoort’ (περιποιεῖν τὸ ἀγαθόν, resp εὐεργετεῖν, De mutatione nominum 128-129). Het zijn de mensen die [van God] een natuur hebben ontvangen die geneigd is tot het goede, die er een gewoonte van maken om het goede te doen en zeggen (καλῶν ἔργων καὶ λόγων, De Abrahamo 37). Dit verband tussen goed doen aan anderen en de werking van God in mensen herinnert aan Gal. 6:10, waar het goed doen aan anderen de afsluiting vormt van een betoog over het leven door de Geest en goedheid (ἀγαθωσύνη) een onderdeel is van de vrucht van de Geest in mensen.

Over de inhoud van ‘het goede doen’ zijn bij Philo slechts beperkte aanwijzingen te vinden. In ‘de decalogo’ 112 spreekt hij in het gedeelte over het vijfde gebod over goed doen aan andere mensen. Hij vraagt zich daar af aan wie mensen die hun ouders verwaarlozen dan goed zullen doen (εὖ ποιήσουσιν). De gedachtegang is als volgt: als iemand al niet goed

⁹⁶ In ‘de Somniis’ 2:34 maakt hij een vergelijkbare opmerking: ‘Issaschar staat voor beloningen die worden gegeven voor goede werken, maar misschien zijn de werken zelf hun eigen perfecte beloning.’ Ottenheim (2008) wijst op een gerelateerde theologie zoals uitgedrukt door Ben Azzai in m.Abot 4:2: ‘de beloning van een gebod is het/een gebod.’ p. 497.

⁹⁷ Zie bijv. De sacrificiis Abelis et Caini 78 (ἔργων καλῶν), Quis rerum divinarum heres sit 50 (καλῶν ἔργων), De confusione linguarum 59 (τὰ καλὰ τῶν ἔργων), Quod deterius potiori insidiari soleat 35 (ἀγαθοῖς ἔργοις).

doet aan degenen die heel dicht bij staan en die hem de grootste geschenken hebben gegeven, hoe kan deze persoon dan goed doen aan anderen, die verder weg zijn. Onder 'het goede doen' verstaat Philo in dit verband dus in ieder geval het zorgen voor de ouders. Vervolgens geeft hij aan de hand het gedrag van verschillende dieren voorbeelden van trouw en dankbaarheid. Honden beschermen het huis en geven hun leven om hun meester (of de schapen van hun meester) te beschermen. Oude ooievaars die niet meer kunnen vliegen worden door hun kinderen voorzien in alles wat zij nodig hebben. Zorgen voor de ouders betekent dus dat zij moeten worden beschermd en dat er in hun noden moet worden voorzien.

Het eren van de ouders wordt ook gevonden in een rijtje met zaken die 'welgevallen vinden' (εὐαρεστήσεις) in de ogen van God. Naast eren van de ouders noemt Philo in dit rijtje: genadig zijn aan de armen (ἡ πένητας ἐλεῶν), goed doen (εὐεργετῶν) aan vrienden, het verdedigen van het eigen vaderland en het zich houden aan het gangbare recht (de mutatione nominum 40).

In 'de specialibus legibus' (SpecLeg) noemt Philo twee voorbeelden van mensen die goed doen aan anderen terwijl ze dat eigenlijk niet willen. Het eerste voorbeeld, in 2:137, heeft betrekking op de wet dat een man die een andere vrouw trouwt, verplicht om een zoon, verwekt bij zijn eerste vrouw, een dubbel deel te geven. Philo noemt dit een straf voor deze man, omdat hij zo gedwongen wordt om goed te doen (ποιεῖν εὖ) aan de zoon die hij besloten heeft slecht te behandelen. Het tweede voorbeeld, in 3:195-196, heeft betrekking op de wet dat een meester die zijn slaaf een oog uitslaat, verplicht is deze slaaf vrij te laten. Philo stelt dat deze meester driedubbel gestraft wordt, omdat hij de waarde van deze slaaf kwijt is, de diensten die deze slaaf hem deed moet missen en, en dit noemt Philo het ergste van alles, dat hij zo gedwongen wordt om goed te doen (εὐεργετεῖν) aan zijn vijand. Het goed doen in deze twee gevallen is dus wettelijk verplicht en bestaat uit het geven van bezit en het vrijlaten van een slaaf.

Het laatste geval waar Philo spreekt over goed doen aan anderen is in de 'legatio ad Gaium'. In v. 60 noemt hij de moord op Macro door Gaius de beloning die ondankbare mensen geven aan hen die hen goed doen (εὐεργετήσασιν). Als toelichting vermeldt Philo dat Macro Gaius gered heeft van de dood en dat hij hem goed heeft gedaan zodat hij keizer kon worden. Met dit laatste doelt Philo op de goede raad die Macro hem altijd heeft gegeven.

3.3.5 Epictetus

Om te voorkomen dat door het bestuderen van uitsluitend Joodse en Christelijke literatuur een tunnelvisie ontstaat, wordt in deze paragraaf het gebruik van goed doen bij de niet-Joodse filosoof Epictetus bestudeerd. Epictetus behoort samen met Seneca en Marcus Aurelius tot de drie grote Stoïcijnen van de Romeinse keizertijd waarvan (een deel van) het werk aan ons is overgeleverd. Epictetus onderwees in de tweede helft van de eerste eeuw.⁹⁸

Epictetus spreekt vrijwel uitsluitend in algemene termen over goed doen. Het begrip ‘het goede’ wordt in zijn filosofie veel gebruikt. In *Dissertationes ab Arriano digestae* (Dis.) 2.8 stelt hij dat het goede goddelijk is en dat ieder mens een god in zich heeft en dus in staat is tot het goede. De mens die goed wil zijn krijgt van Epictetus dan ook het volgende advies: ‘de wijsgeren zeggen dat we in de eerste plaats moeten leren dat er een Godheid is die voor alles zorg draagt, en dat het onmogelijk is voor hem te verbergen niet slechts wat wij doen, maar ook wat wij van plan zijn en denken. Vervolgens moeten wij leren hoedanig die goden zijn. Want zoals men bevinden zal dat zij zijn, moet natuurlijk hij die aan hen zal behagen en die hun zal gehoorzamen, trachten naar zijn vermogen ook te worden. Is de Godheid trouw, dan moet hij ’t ook wezen; is de Godheid vrij, dan ook hij; is zij weldoend (εὐεργετικόν), dan hij evenzeer; is zij hoog van zin, hij dient ook hoog van zin te zijn; in al wat daaruit volgt behoort hij in woorden en daden een navolger van de Godheid te zijn’.

Epictetus’ criterium voor het goede is of iemand (of iets) ‘volgens zijn natuur leeft’. Ieder mens heeft volgens Epictetus ‘van nature een verlangen tot het goede, tot vermijden van het slechte’ (Dis. 3.3.1). De natuur van een mens is ‘weldoen (εὖ ποιεῖν), behulpzaam zijn en bidden voor ’t welslagen van een ander’ (Dis. 4.1.122).⁹⁹ Ergens anders zegt hij dat wat een mens goed (καλόν) maakt, de deugd is (ἡ ἀρετή). De combinatie van goed doen met ‘deugd’ was ook bij Philo sterk aanwezig. Als voorbeelden van deze deugd noemt Epictetus de rechtvaardigheid en de matigheid (Dis. 3.1.4-9).

Als de dood hem vindt wenst Epictetus voor zichzelf: dat ik iets doe ‘dat de mens past, iets dat weldoend (εὐεργετικόν) is, ten bate van ’t algemeen, iets edels’ (Dis. 4.10.13).

⁹⁸ Scaltsas et. al. (2007): “The philosophy of Epictetus”, p. 1.

⁹⁹ Vertaling D.C. Hesseling (1931): “De kolleges van Epictetus”.

Volgens Epictetus zijn alle mensen het er over eens 'dat het goede heilzaam is en verkieselijk, dat we in alle omstandigheden er naar moeten streven en trachten het te bereiken' (Dis. 1.4.1). Er ontstaat echter discussie over 'de aangeboren oordelen op afzonderlijke gevallen, wanneer de een zegt 'hij heeft goed gehandeld (καλῶς ἐποίησεν), hij is een dappere kerel!' en een ander: 'neen, hij heeft zijn verstand verloren' (Dis. 1.22.2-3).

Goed doen aan anderen wordt, zonder verdere toelichting genoemd in Dis. 2.14.18. Daar komt een Romeins burger met zijn zoon naar Epictetus luisteren. Epictetus zegt dan tegen hem: 'Gij zijt rijk, gij hebt kinderen, misschien ook een vrouw,.....gij pleegt wie u iets goeds gedaan heeft ook iets goeds terug te doen (οἶδας τὸν εὖ ποιῶντα ἀντευποιῆσαι), en wie u kwaad doet dat te vergelden.' Vervolgens vertelt hij deze man dat hij eigenlijk niets weet, maar dat mensen die dat te horen krijgen meestal beledigd weglopen.

Concrete voorbeelden van goed doen naar anderen zijn zeldzaam. Wel noemt hij Chrysippus, die vanuit zijn boeken 'de weg wijst' iemand die goed doet (Dis. 1.4.30). Goede raad geven mag dus onder 'goed doen' worden geschaard. Verder wordt in Dis. 2.19.25 gevraagd: 'doe mij goed door mij een echte Stoïcijn te tonen'. Hier is het goed doen gelijk aan 'iemand een gunst bewijzen'. In Dis. 3.22.77 stelt Epictetus de retorische vraag: 'Wie bewijzen groter diensten aan de mensheid (εὐεργετοῦσιν ἀνθρώπους): Degenen die twee of drie apen van kinderen in de wereld brengen om hen te vervangen, of zij die naar vermogen op alle mensen toezicht houden....?'

Een voorbeeld van goeddoen volgens Epictetus is te vinden in Dis. 4.8.17. Epictetus prijst Euphrates, die een tijd geheim had gehouden dat hij een wijsgeer was. Euphrates had gezegd: 'Ik heb lang beproefd geheim te houden dat ik een wijsgeer was, en dat is nuttig voor mij geweest. In de eerste plaats toch wist ik dat ik ter wille van mij zelf en niet ter wille van de toeschouwers handelde telkens wanneer ik iets goeds deed (καλῶς ἐποίουν,); voor mij zelf at ik behoorlijk, keek en liep ik zonder aanmatiging,¹⁰⁰ dat alles ter wille van mij zelf en van God.'

¹⁰⁰ Bonhöffer (1968, "Die Ethik des Stoikers Epictet") zegt in dit verband: "Wir können hier passive und aktive Pflichten unterscheiden....Die passive Menschenliebe besteht darin, dass man nicht Böses mit Bösem vergilt, sondern Unrecht und Beleidigung geduldig erträgt und überhaupt alle Regungen des Hasses und der Rachsucht, des Zornes und Neides in sich unterdrückt." p. 101. En even verder over de actieve menslievendheid: "Dass Epictet die Wohlthätigkeit und Hilfsbereitschaft als wesentliches Stück der sittlichen Vollkommenheit, ja gewissermassen als die höchste Bethätigung des sittlichen Willens betrachtet hat, ist schon erwähnt worden.

Een typisch Stoïcijnse benadering van goed doen aan anderen is de volgende tekst: ‘Deugt uw buurman niet? Ja, voor hemzelf niet, maar voor mij is hij goed: hij oefent me in welwilligheid en billijk oordelen’. Zo doet Epictetus ook iets goeds (ἀγαθὸν ποιήσω) met ‘ziekte, dood, armoë, smaad, en halszaak’ (Dis. 3.20.11-12).

3.3.6 Niet-Paulijnse geschriften in het NT

In deze paragraaf zullen tot slot de voorkomende gevallen van (varianten van) ‘het goede doen’ in de niet-Paulijnse geschriften in het nieuwe testament besproken worden.

In de brief aan de Efeziërs stelt ‘Paulus’¹⁰¹ dat God van tevoren goede werken (ἔργους ἀγαθοῖς) bereid heeft voor ‘ons’, opdat ‘wij’ daarin zouden wandelen (2:10). Het doen van goede werken vindt dus zijn oorsprong in God. Een denkwijze die ook in het Jodendom gevonden kan worden.¹⁰² Wij zijn hiertoe ‘in Christus Jezus geschapen’. Over dit ‘in Christus’ wordt tegen Titus (2:14) gezegd: ‘Christus Jezus heeft Zich voor ons overgegeven om ons vrij te maken van alle ongerechtigheid, en voor Zich te reinigen een eigen volk, volijverig in goede werken’ (καλῶν ἔργων). Zo komt het doen van het goede voort uit God en is dit mogelijk gemaakt door het werk van Christus. In Tit. 2:14 staat het doen van goede werken (καλῶν ἔργων) in contrast met de ongerechtigheid. Pas na vrijmaking van alle ongerechtigheid ontstaat er een volk dat volijverig is in goede werken. Eenzelfde verband tussen reiniging van ongerechtigheid en goede werken is te vinden in 2 Tim. 2:21, waar staat: ‘indien iemand zich nu hiervan (ongerechtigheid, v. 19) gereinigd heeft, zal hij een voorwerp zijn met eervolle bestemming, geheiligd, bruikbaar voor de eigenaar, voor iedere goede taak (ἔργον ἀγαθόν) gereed.’

Und zwar soll sich dieser Trieb zum Helfen und Retten nicht bloss in der Förderung des äusseren Wohles, sondern insbesondere in der sittlich bessernden und veredelnden Einwirkung auf die Nebenmenschen zeigen.“ p. 105.

¹⁰¹ De discussie over het auteurschap van de niet-Paulijnse geschriften laat ik hier buiten beschouwing.

¹⁰² Lincoln (1990, “Ephesians”) stelt dat “the notion of being created for a life of obedience for which God alone is credited can be found in various forms in Judaism. 1 QH 4:30-32 declares, “Righteousness, I know, is not of men, nor is perfection of way of the son of man; to the Most High God belong all righteous deeds. The way of man is not established except by the spirit which God created for hem to make perfect a way for the children of men” There is also a saying found in *m. ‘Abot* 2:9, “If thou hast practiced much Torah, take no credit to thyself; for thereunto thou wast created”. Hij stelt verder dat het nieuwe in de Christelijke benadering niet alleen bestaat uit het ‘in Christus’, maar ook dat het idee van goede werken niet langer eenvoudigweg synoniem is met gehoorzaamheid aan de Torah. p. 114.

In dat proces van reiniging of 'klaarmaken om het goede te doen' speelt niet alleen het werk van Christus, maar ook het Schriftwoord een rol. 2 Tim. 3:16-17 zegt dat het Schriftwoord nuttig is 'om te onderrichten, weerleggen, verbeteren en op te voeden in de gerechtigheid op dat de mens Gods volkomen zij, tot alle goed werk (ἔργον ἀγαθόν) volkomen toegerust.'

Omdat het doen van het goede afkomstig is van God bidt 'Paulus' in Colossenzen 1:10 dan ook dat God de Colossenzen zal vervullen met de 'rechte kennis van Zijn wil', zodat zij.....in alle goed werk (ἔργω ἀγαθῶ) vrucht dragen. Op gelijke wijze worden de Thessalonizencen in 2 Thess. 2:16-17 toegesproken met de woorden: 'Hij, onze Here Jezus Christus...trooste uw harten, en make ze sterk in alle goed werk en woord' (ἐν παντί ἔργω καὶ λόγῳ ἀγαθῶ). In 3 Joh. 11 wordt de link tussen het menselijke 'goed doen' en God sterk uitgedrukt in de woorden: 'wie goed doet (ἀγαθοποιῶν) is uit God, (maar) wie kwaad doet, heeft God niet gezien.'

De tot dusver besproken teksten laten een belangrijke parallel zien met het gedeelte uit Galaten 6. Zoals in hoofdstuk 2 is aangetoond, komt het 'goed doen' van Gal. 6:10 voort uit het leven door de Geest. Het is daar dus de Geest van God die de oorsprong is van het doen van het goede, zoals ook in bovenstaande teksten het doen van het goede door een gelovige een gevolg is van het werk van God, Christus en de heilige Schrift in hem.

Een tweede thema dat in het overige NT terugkomt is het verband tussen goed doen en de verwachting van een (eschatologische) beloning. Het doen van het goede is niet zonder gevolgen. Zo spoort 'Paulus' in Ef 6:8 slaven aan om hun heren gehoorzaam te zijn met de woorden: 'Gij weet immers, dat een ieder, hetzij slaaf, hetzij vrije, al het goede, dat hij gedaan heeft (ποιήσῃ ἀγαθόν), van de Here zal terugontvangen' en wordt aan Timotheüs duidelijk gemaakt dat van sommige mensen de zonden pas duidelijk zijn bij het gericht, maar dat zo ook de goede werken (τὰ ἔργα τὰ καλὰ) die niet direct duidelijk zijn 'niet verborgen kunnen blijven' (1 Tim. 5:25). Jezus zegt in Joh. 5:29: 'zij zullen uitgaan, wie het goede gedaan hebben, tot de opstanding ten leven, wie het kwade bedreven hebben, tot de opstanding ten oordeel.'

Over de ontvangers van het goed doen spreekt met name het evangelie van Lucas in Lucas 6. Daar zegt Jezus dat men de vijanden lief moet hebben (6:35, ἀγαθοποιεῖτε) en goed

moet doen aan 'degenen die u haten' (6:27, καλῶς ποιεῖτε)¹⁰³ en niet goed doen (6:33, ἀγαθοποιήτε) 'aan wie u goed doen' (ἀγαθοποιούντας). De gelovige moet zich daarin onderscheiden van 'de zondaars'.

Ook 'Petrus' spoort de gelovigen aan om goed te doen wanneer een positieve reactie van de ontvanger of de omgeving niet verwacht kan worden. Zo zegt hij in 1 Petrus dat de gelovigen door goed te doen (2:15, ἀγαθοποιούντας) de mond moeten snoeren 'aan de onwetendheid van de onverstandige mensen'. De gelovige moet zelfs goed doen als dat lijden tot gevolg heeft (2:20, ἀγαθοποιούντες en 3:17, ἀγαθοποιούντας). De vrouw, van een man die aan het woord ongehoorzaam is, spoort hij aan om goed te doen (3:6, ἀγαθοποιῶσαι) en zich geen schrik te laten aanjagen. Algemeen maant hij dat de gelovige: 'en dat gij een goede wandel leidt onder de heidenen, opdat zij, nader toezien op datgene, waarin zij u als boosdoeners belasteren, op grond van uw goede werken (2:12, καλῶν ἔργων) God mogen verheerlijken ten dage der bezoeking.'

Het doen van het goede is dus in het nieuwe testament een sterke opdracht. Jacobus stelt zelfs: 'Als iemand dan weet goed te doen (4:17, καλὸν ποιεῖν) en het niet doet, is het hem tot zonde.'

De concrete inhoud van het goed doen is echter in bijna al deze bovenstaande gevallen niet gespecificeerd, noch af te leiden uit de context.¹⁰⁴ Een vorm van dit algemene gebruik die ook in andere teksten (bijv. bij Paulus, gemeenschapsregel uit Qumran) naar voren kwam is de juxtapositie van het goed doen naast het nalaten of afkeren van het kwade. Zo zegt 'Petrus': 'hij wijke af van het kwade en doe het goede, hij zoeke de vrede en jage die na' (1 Pet. 3:11, ποιησάτω ἀγαθόν). Een toegepast voorbeeld hiervan is Ef. 4: 28: 'Wie een dief was, stele niet meer, maar spanne zich liever in om met zijn handen goed werk te verrichten (ἐργαζόμενος ταῖς [ιδίαις] χερσὶν τὸ ἀγαθόν), opdat hij iets kan mededelen aan de behoeftige.

¹⁰³ Ook hier een verband tussen goed doen en liefhebben, een argument voor de inclusio tussen Gal. 5:13 en Gal. 6:10. Een andere tekst met ditzelfde verband is Jac. 2:8 "Indien gij echter de koninklijke wet vervult naar het schriftwoord: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf, dan doet gij wèl" (καλῶς ποιεῖτε).

¹⁰⁴ Andere voorbeelden van het gebruik van 'goede werken' in algemene zin: 1 Tim. 2:10 (ἔργων ἀγαθῶν), Titus 2:7 (καλῶν ἔργων), 3:1 (ἔργον ἀγαθόν), 3:8 (καλῶν ἔργων), Hebr. 10:24 (καλῶν ἔργων).

Naast dit algemene gebruik zijn er wel degelijk teksten waarin uit de context inhoud valt te geven aan het concept ‘het goede doen’.

Zo wordt het ondersteunen van armen meerdere keren geschaard onder de noemer ‘het goede doen’. Zo zegt Jezus in Mat. 19:16 in antwoord op de vraag, ‘Meester, wat voor goed moet ik doen (τί ἀγαθὸν ποιήσω) om het eeuwige leven te verwerven?’, dat deze man zijn bezit moet verkopen en aan de armen geven. En als respons op de kritiek van de discipelen op de zalving door Maria zegt Jezus: ‘de armen hebt gij immers altijd bij u en gij kunt hun weldoen (Marc. 14:7, εὖ ποιῆσαι) wanneer gij maar wilt; maar Mij hebt gij niet altijd’. Ook hier wordt goeddoen dus gebruikt in verband met het geven aan de armen.

‘Timotheüs’ krijgt de opdracht om de rijken aan te sporen ‘om wel te doen (1 Tim. 6:18, ἀγαθοεργεῖν), rijk te zijn in goede werken (ἔργοις καλοῖς), vrijgevig en mededeelzaam’. Deze drie teksten lijken één en dezelfde opdracht in verschillende woorden uit te drukken. In ieder geval is duidelijk dat de betekenissen van ‘wel doen’, rijk zijn in goede werken en ‘vrijgevig en mededeelzaam zijn’ verwant zijn. Over Tabita/Dorkas wordt gezegd dat zij was: ‘overvloedig in goede werken (Hand. 9:36, ἔργων ἀγαθῶν) en aalmoezen, die zij gaf.’ Toen Petrus bij haar lichaam aankwam kwamen ‘de weduwen bij hem staan, en lieten hem onder tranen al de lijfrokken en mantels zien, die Dorkas, toen zij nog bij hen was, gemaakt had’ (9:39).¹⁰⁵

Andere meer concrete voorbeelden van het doen van goede werken zijn:

- Het grootbrengen van kinderen, gastvrijheid bewijzen, de voeten van de heiligen wassen, verdrukten ondersteunen (1 Tim. 5:10)
- Het voorthelpen van reizende christenen (3 Joh. 6)
- Het genezen van mensen (Marc. 3:4, ἀγαθὸν ποιῆσαι, Joh. 10:32-33¹⁰⁶, ἔργα καλά)
- Het uitlenen van geld zonder op vergelding te hopen (Luc. 6:35, ἀγαθοποιεῖτε)
- Het voorzien in de meest noodzakelijke behoeften van anderen (Titus 3:14)¹⁰⁷

In de eerste brief aan Timotheüs wordt het ‘opziensambt’ een goed werk genoemd (3:1, καλοῦ ἔργου¹⁰⁸).¹⁰⁹ Verder noemt Jezus de zalving door Maria/een vrouw een goed

¹⁰⁵ Dat er hier al sprake zou zijn van een orde van weduwen lijkt onwaarschijnlijk. De kleding moet daarom als cadeau aan arme weduwen beschouwd worden. (vgl. Hand. 6:1). Zo ook Bette et al. (1990): “De handelingen der apostelen”, p. 291.

¹⁰⁶ Zie in deze context vers 21, waar gesproken wordt over het openen van de ogen van blinden.

¹⁰⁷ Sic Mounce (2000): “Pastoral Epistles”, p. 459 Als argument voor het duiden van de noodzakelijke behoeften als de behoeften van anderen stelt hij het gebruik van de term vrucht (een vrucht is er niet voor de boom zelf) en de context waarin Titus wordt gevraagd om voor Zenas en Apollos te zorgen.

werk (Mat. 26:10, ἔργον γὰρ καλὸν ἠργάσατο en Marc. 14:6, καλὸν ἔργον ἠργάσατο). In Mat. 26:12/Marc. 14:8 voegt Jezus daar aan toe dat zij zijn lichaam gezalfd heeft in verband met zijn begrafenis. Wellicht dat Jezus de zalving om die reden een goed werk noemt.¹¹⁰

De laatste tekst in dit verband is Mat. 5:16. Daar zegt Jezus: ‘Laat zo uw licht schijnen voor de mensen, opdat zij uw goede werken (καλὰ ἔργα) zien en uw Vader, die in de hemelen is, verheerlijken.’ Deze tekst is een belangrijk onderdeel van de introductie op de bergrede en deze context geeft het concept ‘goede werken’ een brede betekenis. Hagner stelt: “The kinds of good deeds that enable light to be seen as light are now to be elaborated in the course of the sermon that follows. They are shown to be nothing other than the faithful living out of the commandments, the righteousness of the Torah as interpreted by Jesus.”¹¹¹

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht welke betekenis moet worden toegekend aan het zinsdeel ‘ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν’. Het is duidelijk dat deze term in de tijd van Paulus naar een veelheid aan handelingen kan verwijzen. Op grond van de onderzochte teksten in dit hoofdstuk lijkt het niet mogelijk om het concept ‘goed doen’/‘het goede doen’/‘goede werken doen’ uitputtend af te bakenen. Echter, het onderzoek van dit hoofdstuk levert wel meer kennis op over de mogelijke associaties die de Galaten zullen hebben gehad bij het lezen van deze uitdrukking. In deze conclusie zal ik alle hierboven besproken teksten op onderwerp categoriseren om zo een overzicht te creëren van de reikwijdte van het concept ‘goed doen’. Dit overzicht is weergegeven in onderstaande tabel. In de eerste kolom vindt u de categorie en in de tweede kolom de teksten die bij deze categorie horen. De tekstverwijzingen worden genoteerd in dezelfde volgorde als waarin deze besproken zijn in dit hoofdstuk. In de tabel staan allereerst de categorieën met concrete zaken die onder ‘het

¹⁰⁸ Genitivus vanwege werkwoord ἐπιθυμέω.

¹⁰⁹ Sic Mounce (2000), p. 116 en 169.

¹¹⁰ Zoals Rafaël het begraven door Tobias een goede daad noemde. Hagner (1995, Matthew 14-28) stelt op p. 758: “The ἔργον καλὸν, lit. “good work,” that the woman did is a special work of righteousness (a work of love rather than of almsgiving; cf. Jeremias, 103 because of the peculiar circumstance mentioned in verse 12.”

¹¹¹ Hagner (1993): “Matthew 1-13”, p. 102.

goede' vallen. De laatste twee rijen geven het algemene gebruik van het concept weer. De tabel wordt beneden verder besproken.

	Categorie	Bijbehorende teksten
1	Niet kwaad met kwaad vergelden (niet wreken), maar juist het goede terugdoen	Rom 12:17; 1 Thess 5:15, 1QS 10:17-18
2	Met mensen vriendschap bewaren	Rom 12:17; Aristeas 228
3	Een recht of macht tegenover een ander niet gebruiken ondanks mogelijkheid daartoe.	Rom 12:17; Gen 26:29; 1 Sam 24:18-19; 1 Makk 11:33-35; 3 Makk 3:15; Judith 10:16, 11:4; Jos. Ant 2:146
4	Gevoeligheden van zwakken verdragen. Ander behagen en opbouwen	Rom 15:2
5	Het schenken van geld/delen van bezit (aan armen)/voorzien in praktische behoeften van kleding, voedsel, drinken	Rom 12:17; 2 Cor 9:8; Fil 14; Num 10:29-32; Spr 31:13-19, 20, 24; Tob 4:11,16, 12:8; Sir 12:1-7, 14:3-14; Sib 3:242-244; T. Job 44:2,4; Jos. Ant 2:146, 6:342, 14:154; Philo Decal 112; Mut 40; SpecLeg 2:137; Ef 4:28; Mat 19:16ev; Marc 14:7; 1 Tim 6:18; Hand 9:36,39; Luc 6:35; Tit 3:14
6	Het vergroten van de eer van een ander (bijv. man of ouders)	Spr 31:23; Tob. 4:7, 17; Philo Mut 40
7	Het geven van onderwijs/goede raad	Spr 31:26; Legatio ad Gaium 60; Dis. 1.4.30
8	Iemand begraven	Tob 4:3, 12:13; Mat 26:12/Marc 14:8
9	Iemand het loon direct uitbetalen	Tob 4:14
10	Pleiten voor het vrijlaten van gevangenen/verdrukten ondersteunen	Aristeas 16-18; 1 Tim 5:10
11	Vrijkopen/vrijlaten van een slaaf	Jos. Ant 12:23; SpecLeg 3:195-196
12	Dapper strijden in een oorlog	Jos. Ant 17:154; Philo Mut 40
13	Gastvrij zijn	Jos. Ant 14:151; 1 Tim 5:10; 3 Joh 6
14	Helpen om de stad te herstellen	Jos. Ant 14:378
15	Iemand beschermen	Philo Decal 112
16	Een ander behulpzaam zijn en voor een ander bidden	Epict. Dis 4.1.122

17	De wens van iemand vervullen	Epict. Dis 2.19.25
18	Een bestuurlijke taak (goed vervullen)	Epict. Dis 3.22.77; 1 Tim. 3:1
19	Genezen van mensen	Marc 3:4; Joh 10:32-33
20	Goed doen aan anderen in algemene zin zonder verdere toelichting	Aristeas 281; Jos. Ant 6:208, 7:111; Philo Det 57; Mut 128-129; Epict. Dis 4.10.13, 2.14.18; Luc 6:27-35
21	Algemeen als 'doen wat God of de wet zegt'/rechtvaardigheid, in waarheid wandelen, of algemeen als op zichzelf staand begrip (niet gericht op anderen).	Ps 14:1,3; 34:14; 37:3,27; Spr 11:27, 14:22; Pred 7:20; 1QS 1:2, 5-7, 16-17; 1QH ^a 4:24, 8:27, 11Q19 19:17, 53:7, 55:14, 63:8, 4Q521 2:10; 4Q398 2:7, Tob. 4:12-13, 12:8; Sib: 1:25, 126, 2:313, 14:7-9, 3:218-247; 3 Bar. 16:1-4; Ezech (apocr.) 1:23; Aristeas 18, 205, 231, 272; T. Naft 8:4-5, T. Benj 4:3, 5:2-3; T. As 1:5,8, 3:2, 4:2,3; Jos. Tegen Apion 2:230; Philo Leg. 1:55; Det 52-57, 120; Abr 37; Epict. Dis 2.8, 3.3.1, 1.4.1, 1.22.2-3, 4.8.17; Ef 2:10; Tit. 2:14; 2 Tim 2:21, 3:16-17; Col 1:10; 2 Thess 2:16-17; 3 Joh 11; Ef 6:8; 1 Tim. 5:25; Joh 5:29; 1 Pet 2:12,15, 20, 3:17; Jac 4:17; 1 Tim 2:10, Tit 2:7, 3:1,8; Heb 10:24; 1 Pet 3:11; Mat 5:16
		<i>Tabel 3.1</i>
		<i>Overzicht betekenissen '(het) goed(e) doen'</i>

Het beschouwen van bovenstaande tabel over de betekenissen van het concept 'het goede doen' maakt duidelijk dat het doen van het goede een begrip is dat veelvuldig op zichzelf gebruikt wordt; zowel algemeen: 'het goede doen', alsmede gericht: 'het goede doen voor anderen'. Dit algemene gebruik van goed doen staat vaak in relatie met het goddelijke. Het is onder de besproken schrijvers breed gedragen dat het doen van het goede slechts mogelijk is door de werking van God in de mens; bijvoorbeeld Paulus, Aristeas, Philo en de auteurs van de brief aan de Efeziërs en de pastorale brieven. Ook Epictetus, die een heel ander godsbesef heeft, stelt dat de mens in staat is tot het goede, doordat ieder mens een god in zich heeft.

Het goede doen staat vaak in verband met Gods geboden, de deugd en een van Godswege te verwachten eschatologische beloning voor het doen van het goede.

In de bestudeerde teksten is geen enkele tekst aan de orde geweest waarin het concept 'goed doen' in een verhandeling besproken wordt. Het lijkt alsof alle besproken auteurs dit concept bekend veronderstellen. De enige die expliciet ingaat op de betekenis van goed doen is Epictetus, maar hij stelt: "wanneer de een zegt 'hij heeft goed gehandeld, hij is een dappere kerel!' zegt een ander: 'neen, hij heeft zijn verstand verloren'".¹¹²

Desondanks is na bestudering van de contexten, zoals besproken in dit hoofdstuk, wel concrete inhoud aan het concept toe te schrijven. Twee categorieën die veelvuldig voorkomen zijn categorie 3 en 5: een recht/macht tegenover een ander niet gebruiken, respectievelijk materiële hulp bieden aan hen die dat nodig hebben. Eventueel zou het zelfs mogelijk zijn om deze categorieën verder uit te breiden. Categorie 3 zou samengenomen kunnen met 1 wanneer gesteld wordt dat 'geen kwaad met kwaad vergelden' betekent dat het recht om kwaad terug te doen wordt opgegeven. Categorie 5 zou nog kunnen worden uitgebreid met categorie 13 over de gastvrijheid. Voor de concrete invulling van Galaten 6:10 durf ik te stellen dat Paulus met 'ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν' in ieder geval bedoelt dat de Galaten zich moeten inzetten voor de zwakken in de samenleving en in het bijzonder voor de huisgenoten van het geloof en ook dat zij een eventuele machtspositie ten opzichte van anderen zo mogelijk niet moeten gebruiken.

Zoals ik aan het begin van deze conclusie echter reeds opmerkte is het niet mogelijk om het 'doen van het goede' tot enkele categorieën te beperken.¹¹³ In 'the origins of Christian Morality' bespreekt Meeks uitdrukkelijk de morele plichten van gastvrijheid en het delen aan de armen, maar haast zich om te zeggen dat we gemakkelijk zouden vergeten dat er een grote sociale dimensie van 'early Christian practice' is in het contact met anderen in het

¹¹² Dis. 1.22.2-3.

¹¹³ Zoals Le Cornu en Shulam (2005) lijken te doen: "While the majority of commentators continue to see in this vers [vers 9] a further general ethical exhortation, it may well be that Paul is reflecting here the development of the traditions whereby צדקה (tzdaka – "righteousness") designates "charity"." In de voetnoot verwijzen zij ter ondersteuning naar Dan. 4:27, Sir. 3:30, 7:10, Tob. 4:7, 12:8-9, AZ 5b. Echter, hoewel uit de tabel blijkt dat 'charity' een belangrijke categorie is, moet het begrip 'goed doen' ten tijde van Paulus zeker ruimer dan dat worden opgevat, niet in de laatste plaats vanwege het gebruik bij Paulus zelf.

gewone dagelijkse leven.¹¹⁴ Zo ook kan de uitdrukking ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθὸν in nog vele andere concrete situaties een aansporing tot handelen zijn, zoals blijkt uit de in totaal 19 gevonden categorieën. Bovendien komen de categorieën 2,4, 9-12 en 14-19 slechts één of twee keer voor, hetgeen doet vermoeden dat er nog veel meer mogelijke betekenissen zijn toe te kennen aan het doen van 'het goede'. Hoewel er zeker mogelijkheden zijn om categorieën samen te voegen tot meer algemene termen blijft de conclusie dat het concept 'het goede doen' niet uitputtend afgebakend kan worden.

De waarde van het onderzoek in dit hoofdstuk ligt dan ook niet in de eerste plaats in de afbakening, maar juist in de uitbreiding van het concept. Dat het goede doen te maken heeft met materiële liefdadigheid is bekend. Dit is ook inderdaad een veel voorkomende toepassing van het concept 'het goede doen'. Echter, dit onderzoek heeft laten zien dat ook andere zaken zoals bijvoorbeeld 'het vergroten van iemands eer', 'gastvrijheid' en 'strijden in een oorlog' met de woorden 'het goede doen' geduid kunnen worden.

De omvang van de opdracht die Paulus de Galaten geeft, om goed te doen aan allen en in het bijzonder aan de huisgenoten van het geloof, wordt daardoor extra duidelijk zichtbaar. Deze omvang is nog groter dan in eerste instantie wellicht gedacht zou worden.

De uiteindelijke conclusie van dit hoofdstuk moet zijn dat het verlangen naar een wetmatige lijst van 'goede dingen' niet te bevredigen valt. Volgens Paulus zou een dergelijke lijst ook helemaal niet nodig zijn. Wat nodig is, volgens Paulus, is om door de Geest geleid te worden: 'Indien gij u door de Geest laat leiden, zijt gij niet onder de wet'.¹¹⁵

¹¹⁴ Meeks (1993): "The Origins of Christian Morality", p. 104-109.

¹¹⁵ Galaten 5:18.

Hoofdstuk 4: ‘De ontvangers van het goeddoen’

In dit hoofdstuk zullen de ontvangers van het goeddoen aan de orde komen. Daarbij zal in paragraaf 4.1 de term ‘huisgenoten van het geloof’ bestudeerd worden alsmede de betekenis van deze term voor het begrijpen van het ‘goed doen’ aan de huisgenoten van het geloof (τοὺς οἰκεῖους τῆς πίστεως). Het goed doen aan de andere ontvangers, aan ‘πάντας’, zal in paragraaf 4.2 besproken worden. Tot slot zal in paragraaf 4.3 de verhouding tussen het goed doen aan allen en het goed doen aan de huisgenoten van het geloof aan de orde komen.

4.1 Goed doen aan de huisgenoten van het geloof (τοὺς οἰκεῖους τῆς πίστεως)

Het gebruik van de term οἱ οἰκεῖοι τῆς πίστεως krijgt relatief veel aandacht in de commentaren en literatuur over Galaten en niet zonder reden. In de bespreking van de context van Gal. 6:10 in hoofdstuk twee heb ik er reeds op gewezen dat er in het gedeelte 5:13-6:10 regelmatig het woord ‘elkaar’ wordt gebruikt. Dit ‘elkaar’ culmineert uiteindelijk in het gebruik van de term οἱ οἰκεῖοι τῆς πίστεως in 6:10. De term wordt bovendien vaak aangehaald door hedendaagse auteurs als voorbeeld van de wijze waarop de eerste gemeenten zichzelf duiden. Dit ondanks het feit, dat de term in de brieven die onbetwist van Paulus zijn slechts éénmaal voorkomt.¹¹⁶

Maar wat betekende het dan in de oren van de Galaten om te behoren tot een ‘huis’, om ‘huisgenoten te zijn’ en wat betekende deze metafoor voor Paulus? Deze vraag komt aan de orde in §4.1.1. Vervolgens zal besproken worden wie er, toegepast op de gemeente, bij deze groep behoort. Zijn dat alleen de leden van de lokale huisgemeente of behoort de wereldwijde gemeente tot de huisgenoten van het geloof? Deze vraag zal beantwoord worden in §4.1.2. Naast de vraag wie tot de ‘huisgenoten van het geloof’ behoren dringt zich de vraag op wat het belang is van de toevoeging ‘van het geloof’. Deze toevoeging zal in §4.1.3 besproken worden.

¹¹⁶ De term ‘huisgenoten’ komt ook éénmaal voor in Ef. 2:19, maar het auteurschap van deze brief door Paulus is betwist. Bovendien is het in Efeziërs ‘huisgenoten van God’ en niet ‘huisgenoten van het geloof’.

Aan het einde van paragraaf 4.1 zal een korte conclusie volgen waarin de implicaties van dit onderzoek voor het 'goed doen' aan de huisgenoten worden besproken.

4.1.1 De betekenis van 'huisgenoten'

Voordat ingegaan zal worden op de vragen wie de huisgenoten van het geloof zijn en wat de betekenis is van de toevoeging 'van het geloof' wil ik aandacht besteden aan het gewone 'huisgezin' in de eerste eeuw. Voor de Galaten betekende de term 'huisgenoten' meer dan slechts het samen delen van een huis. Een aantal van de associaties die zij bij deze term moeten hebben gehad zullen nu besproken worden.

In de eerste plaats bestond het huisgezin uit meer dan slechts vader, moeder en kinderen. Er bestond echter discussie over de vraag wie er nu precies wel en niet bij de huisgenoten hoorde. Tot de gemeenschap konden, behalve het kerngezin van vader, moeder en kinderen, ook slaven, vrienden en de cliëntela gerekend worden.¹¹⁷ Het toebehoren tot de huisgemeenschap had belangrijke materiële gevolgen. Verwanten werden ondersteund, aan vrienden werd vermogen nagelaten¹¹⁸ en cliënten konden dagelijks bij de salutatio geld of eten verwachten¹¹⁹.

De 'pater familias' had nagenoeg ongelimiteerde macht over zijn familia.¹²⁰ Door het belang van de pater familias waren de sociale verhoudingen binnen de gemeenschap dan ook voornamelijk verticaal.¹²¹ Een illustratie hiervan is te vinden bij Plutarchus, die als argument voor de horizontale broederlijke liefde voornamelijk verticale argumenten geeft: "Brothers should love one another out of respect for their common parents (480A-C). A brother is the best gift parents can give (480D-E). And love of brothers is a proof of love of

¹¹⁷ Lehmeier (2006, "Oikos und Oikonomia, Antike Konzepte der Haushaltsführung und der Bau der Gemeinde bei Paulus", p. 217): "Philodem denkt vor allem an Freunde, Cicero an Hausangehörige, Fremde und Klienten, Kallkratidas [sic] an Verwandte und in zweiter Linie an Freunde. Hierokles ist bemüht, den Normalfall der ehelichen Gemeinschaft im Haushalt zu propagieren. Seit der späten Republik erweist sich der Haushalt als offene Institution, der auch nicht im Haushalt lebende, fremde Personen zugeordnet werden können."

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ De salutatio is de ochtendbegroeting, waarbij een cliënt in de ontvangstkamer een ontmoeting met zijn patroon had. Winter (1994): "Seek the Welfare of the City", p.46.

¹²⁰ Slechts beperkt door de wettelijke verplichting tot 'pietas' "a bond of 'reciprocal, dutiful affection'." Of de pietas ook afgedwongen werd is zeer de vraag. Lassen (1997): "The Roman Family: Ideal and Metaphor", p. 107.

¹²¹ Lassen (1997, , p. 111) zegt dat de Romeinen zich niet zozeer zagen als "a society of mothers, daughters, and brothers, but rather as a society of fathers and sons."

parents (480F)...harmony between brothers is also a condition for the welfare of the whole family (479A)...Children should strive to live up to the expectations of their parents, one of the most important is that brothers should love each other (480A-C)."¹²² De liefde voor de broeders is dus gerelateerd aan de gezamenlijke relatie met de ouders.

Voor dit onderzoek is van belang dat er binnen de familia verwacht werd dat men niet alleen in elkaars materiële en sociale, maar ook emotionele noden voorzag. De familia moest het individu loyaal steunen en interne solidariteit werd hoog gewaardeerd. Volgens Aasgaard gold het voorzien in de emotionele noden echter alleen binnen de kernfamilie (ouders en kinderen), in het bijzonder tussen man/vrouw en ouders/kinderen, en niet voor de uitgebreide familie (slaven, cliënten, vrienden). Aasgaard meent op grond van de uitspraken van Plutarchus dat dit ideaal ook tussen broers onderling gold.¹²³ Voor wat betreft de materiële noden was de patroon verplicht om te voorzien in de noden van zijn cliënten. Omgekeerd was er voor de cliënten de verplichting om hun patroon te eren en waar mogelijk (politiek/sociaal) te steunen.¹²⁴

Een belangrijk gezamenlijk doel voor de huisgenoten was het verwerven en behouden van bezit. "Auf diesen gemeinsamen Nutzen ist die Gemeinschaft im Haushalt bezogen."¹²⁵ Het tweede dat 'verzameld' moest worden was eer. Hiervoor gold dat de familie als eenheid de drager van de eer was. De eer van de familie werd dus vergroot of verkleind door daden van leden van die familie. Dit gevoel van collectieve eer binnen een familie betekent dat het in het bijzonder schaamtevol is wanneer de leden van de familie uit de school klappen en er niet in slagen om als een eenheid naar buiten te treden.¹²⁶ Voor de familie-eer is het dus van belang dat broers in harmonie met elkaar leven.¹²⁷

Bovengenoemde sociale aspecten zijn duidelijk aanwezig in de context van Gal. 6:10, bijvoorbeeld als Paulus de Galaten oproept om elkaar te dienen door de liefde (5:13), op te passen dat zij niet door elkaar verslonden worden (5:15) en problemen met een lid binnen

¹²² Aasgaard (1997): "Brotherhood in Plutarch and Paul", p. 169. Quotes van Plutarchus zijn afkomstig uit zijn werk 'Peri Philadelphias'. De andere argumenten zijn: 'Nature from one seed and one source has created two brothers...not for difference and opposition...but that...they might cooperate (478E), you.. are born into community with them (482B), it's everyday experience and common sense, since brothers...share so much' (481D-E).

¹²³ Aasgaard (1997), p. 167.

¹²⁴ Lehmeier (2006), p. 217.

¹²⁵ Lehmeier (2006), p. 218.

¹²⁶ Esler (1997), p. 124.

¹²⁷ Esler (1997), p. 127.

het 'gezin' zodanig op te lossen dat dit lid er weer bovenop komt (6:1)¹²⁸. Gezien de associaties die de Galaten bij de term huisgenoten zullen hebben gehad, is het gebruik door Paulus van de term huisgenoten duidelijk een toevoeging op zijn aansporingen tot onderlinge eenheid in de gemeente.

Het is niet alleen in dit gedeelte in Galaten dat Paulus in zijn brieven gebruik maakt van de algemene ideeën over het huishouden.¹²⁹ Zo presenteert hij zichzelf aan de Corinthiërs (die hij gelijk stelt aan de cliënten) als makelaar namens God, Jezus en de Heilige Geest (als hemelse patronen)¹³⁰ en zegt hij in 1 Cor. 10:23-24: 'Alles is geoorloofd, maar niet alles is nuttig. Alles is geoorloofd, maar niet alles bouwt op. Niemand zoek het zijne, maar wat des anderen is.' Over dit laatste zegt Lehmeier:

“Die Parallelisierung des Nutzens (συμφέρειν) als zentrale Kategorie der Oikonomia in Verbindung mit der Terminologie des Bauens (οἰκοδομεῖν) in 1 Kor 10,23 weist darauf hin, daß Paulus hier bewußt griechisch geprägte Vorstellungen von Haushaltsführung verfremdet. Er stellt das eigene (τὸ ἑαυτοῦ) gegenüber dem Nutzen anderer (τὸ τοῦ ἑτέρου) in den Hintergrund (10,24) und setzt innerhalb der οἰκονομία des κύριος, den Bau, Randgebiet der „allgemein bekannten“ Haushaltsführung, als Orientierungsmaßstab für diejenigen, die sich dem κύριος zuordnen, die οἰκεῖοι τῆς πίστεως (Gal. 6,10).“¹³¹

Dat Paulus gebruik maakte van de “algemeen bekannten Haushaltsführung” betekent echter niet dat hij instemde met alle aspecten van deze sociale structuur. Integendeel. Hoewel hij gebruik maakt van de terminologie, heeft hij zelf een eigen positie. In hoeverre

¹²⁸ Vergelijk de uitspraak van Plutarchus: “..he is of the same blod and upbringing, and born of the same father and mother. For such a kinsman it is altogether fitting to concede and allow some faults, saying to a brother when he errs, ‘I cannot leave you in your wretchedness’ and trouble and folly.” Peri Philadelfias 482A, vert. Aasgaard (1997), p. 173.

¹²⁹ In de klassieke literatuur over het huishouden worden wel vier onderwerpen onderscheiden: (1) het fysieke/ruimtelijke, (2) het economische, (3) het sociale en (4) het politieke, dat sterk verbonden was met het patronaat. Lehmeier (2006), p. 8.

¹³⁰ Joubert (1995): “Managing the Household, Paul as *Paterfamilias* of the Christian Household Group in Corinth.” Als argument hiervoor zegt hij: “He claimed to have direct access to the invisible world of his heavenly patrons who controlled all ‘first order resources’ in the cosmos, such as the power over life and death, health, nature, funds and land. Not only could Paul claim that he had seen the face of Jesus Christ in a revelation (2 Cor 4:6), but he also claimed that God had appointed him as his apostle (1 Cor. 1:1; 15:1-2).” Het kwam regelmatig voor dat een ‘makelaar’ bemiddelde tussen cliënten en patronen. Joubert (1995) p. 213.

¹³¹ Lehmeier (2006), p. 243.

deze positie aan de Galaten bekend was is niet volledig te achterhalen. Echter, in de brief aan de Galaten doet Paulus de belangrijke, veel geciteerde uitspraak: “Hierbij is geen sprake van Jood of Griek, van slaaf of vrije, van mannelijk en vrouwelijk: gij allen zijt immers één in Christus Jezus” (Gal. 3:28). Volgens Lehmeier heeft Paulus bij deze uitspraak, naast de kwestie Joden/Grieken ook de *oikos* in gedachten met de paren slaaf/vrije en mannelijk/vrouwelijk.¹³²

Er bestaat een academische discussie over de vraag of de gemeente vanuit een begin van gelijkheid en broederschap over is gegaan naar een gemeenschap met patriarchale structuren (zoals in de pastorale brieven naar voren komt met het concept ‘oudsten’), of dat de gemeente binnen bestaande patriarchale structuren langzaam meer gelijkheid heeft weten aan te brengen.¹³³ Uitsluitend toegespitst op Paulus denk ik, in navolging van Sandnes, dat het duidelijk is dat hij binnen de bestaande patriarchale structuur gelijkheid/broederschap aanbrengt.¹³⁴ Sandnes bepleit dit in zijn artikel “Equality within patriarchal structures” aan de hand van de brief van Paulus aan Philemon. Een kerntekst in dit verband is Phil. 16, waar Paulus aan Philemon schrijft dat Onesimus voorgoed bij hem terug is, maar nu ‘niet meer als slaaf, maar als meer dan slaaf, als een geliefde broeder.’ Tegelijkertijd is Paulus’ verzoek ook niet meer dan dat: een verzoek. Philemon behoudt het recht op zijn slaaf. Zijn positie als meester over zijn slaaf wordt daarmee door Paulus bevestigd. “The relationship between the two is therefore somewhat complex. Paul considers it possible to enjoy full brotherhood in the Lord within the context of a relationship which includes both demands of obedience, superiority and pleading for help.”¹³⁵ De bestaande, gebruikelijke structuur binnen het huishouden met een ‘almachtige’ pater familias, wordt door Paulus dus weliswaar erkend, maar tegelijkertijd wordt de macht van Philemon begrensd door de ‘broederschap’ die hij nu met Onesimus wordt geacht te ervaren. Sandnes wijst er bovendien terecht op dat Paulus zijn brief niet uitsluitend aan Philemon richt, maar tevens aan Apfia, Archippus ‘en aan de gemeente te uwen huize’ (Phil. 2). Hierdoor wordt Philemon tevens gedwongen zijn beslissing in de openbaarheid van de

¹³² Lehmeier (2006), p. 44.

¹³³ Sandnes: (1997): “Equality within Patriarchal Structures”, p. 150-151.

¹³⁴ Sandnes (1997) tekent hierbij aan dat “language of kinship [zoals broederschap, HJK], within the context of Antiquity, says something about economic distribution. This terminology indicates a sharing of resources found among siblings as well as family members.” p. 162.

¹³⁵ Sandnes (1997), p. 156-161.

gemeente te maken, die dus kennis had van Paulus' brief, hetgeen een verdere begrenzing van Philemons macht inhoudt.

4.1.2 De leden van het 'huis van het geloof'

Zoals gezegd vormt de uitdrukking τοὺς οἰκεῖους τῆς πίστεως de culminatie van Paulus' poging om de Galaten tot één groep te smeden. Philip Esler, die vanuit een sociologische benadering commentaar geeft op deze brief, wijst er op dat Paulus in de hele brief aan de Galaten al bezig is om de Joodse en niet-Joodse volgelingen van Jezus tot één nieuwe groep te smeden, met één nieuwe identiteit. Hij benoemt in dat verband vijf belangrijke elementen in de brief waardoor Paulus die groepsidentiteit tot stand probeert te brengen:¹³⁶ In de eerste plaats wijst Paulus op God als de gezamenlijke Vader.¹³⁷ De Galaten zijn 'zonen van God, door het geloof, in Christus Jezus' (3:26).¹³⁸ In de tweede plaats zijn de Galaten niet alleen zonen van God, maar, 'zij, die uit het geloof zijn' (ἐκ πίστεως, 3:7, 22), de gelovige Galaten dus, zijn ook zonen en zaad van Abraham. Verder noemt Paulus de Galaten 'mijn kinderen' (4:19)¹³⁹ en als vierde noemt hij hen de kinderen van 'de vrije' Sara (4:31). Doordat de Galaten God, Abraham en Paulus als vader en Sara als moeder hebben verbindt hij hen als één gezin, één huishouden, aan elkaar. Dit wordt nog eens bevestigd door het gebruik van het woord 'ἀδελφοί' in 1:11; 3:15; 4:12, 28, 31; 5:11,13 en 6:1.

Hierbij moet echter een kanttekening geplaatst worden. Reidar Aasgaard wijst er, in zijn onderzoek naar 'broederschap' bij Paulus en Plutarchus, terecht op dat Paulus deze gezamenlijke 'ouders' nergens expliciet gebruikt als een argument om de gelovigen als 'broeders' aan elkaar te verbinden. Even verder stelt hij dat Paulus' argument steeds verticaal en niet horizontaal loopt. Christus verbindt de gelovigen met God en niet zozeer

¹³⁶ Esler (1997): "Family Imagery and Christian Identity in Gal 5:13 to 6:10" p.131.

¹³⁷ Zo ook Joubert (1995), p. 217. Op p. 223, n. 3 zegt hij: "Sociologically, this image of God's fatherhood helped to shape the Pauline household group's corporate identity. It also served to distinguish them from those who adhered to the 'patriarchal' politics and religion of the emperors."

¹³⁸ Ook 1:3: 'onze Vader' en 4:1-7: 'En, dat gij zonen zijt – God heft de Geest zijns Zoons uitgezonden in onze harten, die roept: Abba, Vader. Gij zijt dus niet meer slaaf, doch zoon; indien gij zoon zijt, dan zijt gij ook erfgenaam door God.'

¹³⁹ Bij Paulus is de onderlinge verbondenheid in de gemeente echter niet afhankelijk van zijn persoon. Integendeel: de Corinthiërs verwijt hij dat zij zeggen: 'Ik ben van Paulus! En ik van Apóllos! En ik van Céfás!' (1 Cor. 1:12).

met elkaar. “Brotherly relations are simply presupposed.”¹⁴⁰ Mijns inziens verbindt Paulus de gelovigen echter wel degelijk ook aan elkaar. Immers, in Gal. 3:26-29 zegt hij, direct na zijn opmerking dat de Galaten door het geloof, in Christus Jezus, zonen van God zijn, dat ‘hierbij (ἐν) geen sprake is van Jood of Griek, van slaaf of vrije, van mannelijk en vrouwelijk: gij zijt immers één in Christus Jezus.’ Het verbonden zijn aan God en het bekleed zijn met Christus gebruikt Paulus dus wel degelijk gevolg voor een veranderende verhouding tussen de gelovigen onderling. Het punt van Aasgaard dat Paulus de verbondenheid met God/Abraham/Paulus niet gebruikt om de *broederschap* te beargumenteren blijft echter wel overeind. Deze broederschap wordt bekend verondersteld zoals, volgens Aasgaard, ook uit 1 Thess. 4:9 blijkt, waar Paulus zegt dat het niet nodig is om de Thessalonicenzen over de broederliefde te schrijven; ‘immers, gij hebt zelf van God geleerd elkander lief te hebben.’¹⁴¹

De conclusie blijft dus, met Esler, dat ‘zij die uit het geloof zijn’ zich met elkaar verbonden moeten weten als huisgenoten van het geloof, verticaal verbonden met dezelfde ‘pater familias’, en horizontaal aanspreekbaar als ‘broeders’. Of, zoals Betz het zegt: “The phrase ‘members of the household of faith’ certainly refers to fellow Christians.”¹⁴²

Een vraag die echter nog wel beantwoord moet worden is of alle mede-christenen bij de huisgenoten horen, of dat de term alleen op de lokale (huis)gemeente slaat.

De verbondenheid van gelovigen lijkt in eerste instantie verder te gaan dan alleen de lokale groep. Paulus begint zijn brief met het overbrengen van de groeten van ‘al de broeders, die bij mij zijn’ (1:2). Ook is de brief gericht aan alle gemeenten. Met betrekking tot de broederschap wijst Aasgaard op 1 Thess 4:10, waar Paulus zegt: ‘gij doet dat [elkander liefhebben] dan ook ten aanzien van alle broeders in geheel Macedonië.’¹⁴³ Er is dus sprake van een algehele broederschap, een verbondenheid van alle ‘broeders’ wereldwijd, maar hiermee is nog niet aangetoond dat deze brede verbondenheid ook geldt voor de term ‘huisgenoten’.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Reidar Aasgaard (1997): “Brotherhood in Plutarch and Paul”. Naast Gal. 3:26 noemt hij ook nog 4:7 en Rom. 8 als plaatsen waar het voor de hand zou liggen de gezamenlijke oorsprong als argument voor onderlinge verbondenheid te gebruiken. p. 175, p. 182 n. 12.

¹⁴¹ Aasgaard (1997), p. 175.

¹⁴² Betz (1979), p. 311.

¹⁴³ Aasgaard (1997), p. 175.

¹⁴⁴ Sandnes (1997), in “Equality Within Patriarchal Structures”, zegt op p. 150: “Klaus Schäfer [1989, “Gemeinde als Bruderschaft”]...considers household and brotherhood as contrasting models in Pauline ecclesiology: the household represents the patriarchal model, while brotherhood represents the egalitarian and participatory.”

Zoals al eerder gezegd leest Hurtado in Gal. 6:10 een oproep tot deelname aan de collecte voor Jeruzalem. Met een verwijzing naar Ef. 2:19, waar het gaat om de relatie tussen Joden en heidenen die nu samen 'huisgenoten van God' zijn stelt hij dat Paulus met de term 'huisgenoten' [is] "using a term to describe them that had acquired a double meaning: all Christians, but originally (and still in a special sense perhaps) the Jerusalem church."¹⁴⁵ Volgens hem is de groep huisgenoten dus groter dan alleen de lokale gemeente en is het oorspronkelijke 'huis' in Jeruzalem uitgedijdt met alle nieuwe gelovigen die nu samen de 'huisgenoten van het geloof' vormen. Dat de term huisgenoten in oorsprong zou slaan op de gemeente in Jeruzalem en die associatie heeft gehouden lijkt mij echter gezocht en wordt ook in de literatuur verder niet gedragen. Wel moet de gemeente zich bij Paulus verbonden weten met de gemeente te Jeruzalem, zoals blijkt uit de collecte voor Jeruzalem. Of deze verbondenheid met Jeruzalem ook een argument is voor de brede verbondenheid van gelovigen valt echter te betwisten. Paulus beroept zich niet op de globale verbondenheid van de gelovigen als hij oproept tot deelname aan de collecte.¹⁴⁶ Wél zegt hij: (1) dat de heidenen deel hebben gekregen aan de geestelijke goederen en daarom ook 'hen' met hun stoffelijke goederen moeten dienen (Rom. 15:27). (2) Dat hij bij zijn werk onder de heidenen de opdracht had meegekregen om de armen te blijven gedenken (Gal. 2:10), (3) dat de Corinthiërs hun specifieke toezegging moeten nakomen (2 Cor. 8:1-9:15) en hiervoor door God beloont zullen worden (2 Cor. 9:8). (4) Carson & Moo doen verder de suggestie, op basis van Rom 15:30-32, dat: "It is his hope that the offering will be acceptable to the Jewish believers and that this will help to cement relations between Jewish and Gentile Christians."¹⁴⁷ De collecte van Jeruzalem lijkt op grond van bovenstaande observaties eerder een specifieke actie van Paulus voor Jeruzalem, met het doel om zijn belofte aan de gemeente te Jeruzalem na te komen en wellicht het doel om Joden en heidenen bij elkaar te brengen, dan een algemeen bedoeld zorgen voor broeders van hetzelfde huisgezin.

Sandnes zelf bepleit dat: "within the context of households an egalitarian brother- and sisterhood is in the making." p. 162.

¹⁴⁵ Hurtado (1979). p. 55-56.

¹⁴⁶ 2 Cor. 8:14-15 zou wellicht als een dergelijk argument kunnen worden ingebracht omdat Paulus daar spreekt over de wenselijkheid van gelijkheid. Echter, dit argument gebruikt Paulus om op te roepen voor de collecte in Jeruzalem. Vgl. tevens Rom. 15:26-27, waar Paulus zegt dat de heidenen deel hebben gekregen aan de geestelijke goederen en daarom ook moeten delen met hun materiële goederen.

¹⁴⁷ Carson & Moo (2005): "An Introduction to the New Testament", p. 393.

In tegenstelling tot de argumenten voor een globale opvatting van ‘huisgenoten’ lijkt de directe context van Gal. 6:10 eerder over een lokale groep te gaan: mensen met wie er intensiever contact is, die betrapt kunnen worden op overtredingen (v.1), waar de moeilijkheden van verdragen moeten worden (v.2) en van wie onderwijs ontvangen wordt (v.6).¹⁴⁸

Het beantwoorden van de vraag naar de leden van ‘het huis van geloof’ wordt bemoeilijkt door het ontbreken van parallellen van een metaforisch gebruik van de term ‘huisgenoten’ in de onbetwiste brieven van Paulus. De enige parallel, maar betwist van Paulus, is in de brief aan de Efeziërs. Ernest Best, in zijn commentaar op Efeziërs gaat expliciet in op de vraag naar de reikwijdte van ‘huisgenoten’. Volgens hem maakt de koppeling van huisgenoten met God (οἰκεῖοι τοῦ θεοῦ) in Ef. 2:19 het “fitting to take God’s household as being in the heavenlies and including heavenly beings.”¹⁴⁹ Vanwege de discussie of Efeziërs nu geschreven is door Paulus of niet, kan deze conclusie echter niet zomaar worden toegepast op Gal. 6:10. Bovendien wordt er in Gal. 6:10 niet, zoals in Ef. 2:19, gesproken over huisgenoten van God, maar over huisgenoten van het geloof.

Wanneer er echter naar analogie van Best’s argument bij Ef. 2:19 een conclusie moet worden getrokken over Gal. 6:10 zou gelden dat iedereen die hoort bij ‘het geloof’ ook behoren bij de huisgenoten, wat duidt op een wereldwijde verbondenheid.

De vraag naar de reikwijdte van de term ‘huisgenoten van het geloof’ is hiermee echter niet afdoende aangetoond. Een ander argument dat in deze discussie door verschillende auteurs wordt ingebracht is het feit dat de gemeente in de eerste eeuw veelal samenkwam in bestaande huizen,¹⁵⁰ waardoor de term huisgenoten wellicht uitsluitend de associatie met deze huisgemeente oproept.

Op dit punt in deze beschouwing is het bovendien goed om in ogeschouw te nemen dat Paulus de metafoor van het huis vaker gebruikt (in tegenstelling dus tot de term ‘huisgenoten’). Hij maakt daarbij gebruik van een vorm van het werkwoord οἰκοδομῶ of het

¹⁴⁸ Zoals in hoofdstuk 2 besproken (zie conclusie in §2.5) gaat het in de brief van Paulus aan de Galaten voor een belangrijk deel om relationele problemen.

¹⁴⁹ Best (1998): “A Critical and Exegetical Commentary on Ephesians”, p. 279.

¹⁵⁰ Bijv. Esler (1997), p. 135-137. Hij benadrukt dat deze ‘huizen’ nog functioneerden als gezinnen en niet, zoals gebruikelijk was bij de Joden en hun syagogen in de diaspora, slechts gebruik maakte van een gebouw dat er uitzag als een huis, maar niet meer als woonhuis gebruikt werd. Samenkomsten van de gemeente waren hierdoor veel sterker een ‘familie’aangelegenheid.

zelfstandige equivalent daarvan (οἰκοδομή). Dit werkwoord is in de Griekse ‘oikonomia-literatuur’ een terminus technicus voor het bouwen van een gebouw en wordt niet gebruikt in verband met een gemeenschap.¹⁵¹ Het gebruik in verband met een gemeenschap is door Paulus dan ook niet overgenomen uit de Griekse wereld, maar uit de Septuagint, waar οἰκοδομῶ gebruikt wordt als vertaling van בָּנָה.

Deze metafoor van het huis houdt wellicht verband met Paulus’ concept ‘huisgenoten’ en verdient het daarom om onderzocht te worden. Het metaforisch gebruik van οἰκοδομῶ/οἰκοδομή in verband met de gemeente komt voor in Rom. 14:19, 15:2,20; 1 Cor. 3:9, 8:1,10; 10:23, 14:4-26, 2 Cor 10:8, 12:19 en 13:10. Deze zal ik kort bespreken.

De teksten in Rom. 14:19 en 15:2 spreken over het ‘elkaar onderling opbouwen’ en houden verband met Paulus’ discours over het oordelen van een broeder over eten en drinken. In 14:15 zegt hij: ‘indien uw broeder door iets, dat gij eet, gegriefd wordt, wandelt gij niet meer naar de eis der liefde.’ ‘Wij’ moeten gericht zijn op datgene dat ‘de vrede en onderlinge opbouw bevordert’ (14:19) en daarom moet ieder ‘trachten zijn naaste te behagen, ten goede, tot opbouw’ (15:2). De context is in dit verband heel duidelijk lokaal: een broeder wordt gegriefd doordat hij ziet dat een andere broeder iets eet dat volgens hem niet gegeten zou moeten worden. Ook de teksten in 1 Cor. 8:1,10 en 10:23 staan in dit verband van eten en drinken.¹⁵²

In Rom. 15:20 zegt Paulus dat hij niet op het fundament van een ander wil bouwen. Een vergelijkbaar gebruik van ‘bouwen’ in combinatie met een fundament is te vinden in 1 Cor 3:9, waar hij tegen de Corinthiërs zegt: ‘Gods bouwwerk zijt gij’ (1 Cor. 3:9, θεοῦ οἰκοδομή), een bouwwerk, waarvan Paulus het fundament gelegd heeft en de Geest van God de bewoner is (3:10,16). In dit verband spreekt Paulus over zichzelf als de grondlegger van het fundament. In v. 6 zegt hij: ‘ik heb geplant, Apóλλos heeft begoten’. Hier is de metafoor van het huis/gebouw dus duidelijk van toepassing op de lokale gemeente. Immers, het

¹⁵¹ Lehmeier (2006), p. 241, n. 128. In Griekse literatuur verder slechts zelden metaforisch (Lehmeier, 2006, p. 241).

¹⁵² p. 242 Lehmeier noemt οἰκοδομῶ “der Massstab des Handelns für die Gemeinde selbst. Dies gilt innerhalb der **gottesdienstlichen Zusammenkunft** (1 Kor 14) und darüberhinaus für den Umgang mit Essen und Trinken im **alltäglichen Leben** (1 Kor 8,1.10; 10,23)“. [Cursivering en vet HJK].

wereldwijde huis is slechts ten dele door Paulus gefundeerd. Ook anderen hebben lokaal fundamenteën gelegd, zoals Paulus ook in Rom. 15:20 duidelijk aangeeft.

Het gebruik van οἰκοδομῶ/οἰκοδομῆ in 1 Cor. 14:4,12,17 en 26 heeft betrekking op het gebruiken van geestelijke gaven ‘tot opbouw’ van de gemeente. Ook hier is het de lokale gemeente die opgebouwd dient te worden door het spreken in tongen, het profeteren of een andere toepassing van geestelijke gaven.

In 2 Cor. 10:8, 12:19 spreekt Paulus er over dat het zijn doel is om zijn adressaten, de Corinthiërs (‘u’), op te bouwen. In 13:10 zegt hij dat hij van de Here een bevoegdheid heeft gekregen ‘om op te bouwen’, een bevoegdheid die hij bij zijn komst, naar hij hoopt, niet streng hoeft toe te passen. Omdat Paulus de Corinthiërs hier aanspreekt is het vanzelfsprekend dat het opbouwen een lokale gerichtheid heeft. Deze teksten zeggen verder weinig over Paulus’ denken over de huisgenoten van het geloof als lokale of globale groep. Wel kan beargumenteerd worden dat Paulus zijn bevoegdheid om op te bouwen pas kan gebruiken ‘bij zijn komst’, oftewel, als hij fysiek in de lokale gemeente aanwezig is, hetgeen dan ook hier op een lokale toepassing zou wijzen.

Samengevat zijn er enkele argumenten om tot de leden van de huisgenoten van het geloof de globale gemeente te rekenen. Deze argumenten zijn (1) de verbondenheid met een gezamenlijke ‘ouder’: God, Abraham en Sara, (2) de globale verbondenheid van de ‘broederschap’ en (3) het gebruik in Ef. 2:19 van ‘huisgenoten van God’, waartoe Joden en niet-Joden en volgens sommigen ook de engelen behoren.

Daar staat tegenover dat (1) de directe context van 6:10 spreekt over zaken die betrekking hebben op verhoudingen binnen een lokale groep¹⁵³, (2) de gemeente samenkwam als huisgemeente, waardoor de term huisgenoten juist aan die groep doet denken die in dat huis, te midden van een functionerend huisgezin, samenkwam (3) οἰκοδομῶ/οἰκοδομῆ bij Paulus steeds betrekking heeft op het bouwen van een lokaal ‘huis’.

In Gal. 6:10 moet mijns inziens de term huisgenoten worden opgevat als de lokale gemeente die geregeld samenkwam. Doorslaggevend is dat er gesproken wordt over ‘goed

¹⁵³ In tegenstelling tot Ef. 2:19, waar de context duidelijk een groter verband van in ieder geval Joden en niet-Joden betreft en waar in v. 15 gesproken wordt over ‘één nieuwe mens’.

doen' aan de huisgenoten, waarbij naar analogie van de consequent lokale toepassing van οἰκοδομῶ/οἰκοδομή ook het goed doen aan huisgenoten lokaal moet worden opgevat. Ook het ontbreken van argumentatie voor de collecte voor Jeruzalem op basis van de onderlinge verbondenheid als huisgenoten wijst er op dat met 'huisgenoten' de lokale groep wordt bedoeld.

4.1.3 De toevoeging 'van het geloof'

Paulus schrijft aan de Galaten dat zij de 'huisgenoten van het geloof' zijn. Betz zegt hierover dat de term 'het geloof' een gebruikelijke spreekwijze is om de Christelijke beweging mee te duiden en verwijst daarbij naar o.a. Gal. 1:23, 3:23 en 25, waar het gaat om prediking van het geloof en het geloof dat geopenbaard/gekomen is.¹⁵⁴

Het benoemen van de huisgenoten als 'huisgenoten van het geloof' heeft echter breder betekenis dan slechts het duiden van de christelijke beweging. Verschillende auteurs wijzen er op dat in het Jodendom ook gebruik werd gemaakt van het huis als metafoor om een groep te duiden. Zo wordt het volk Israel in het Oude Testament vele malen geduid als 'het Huis van Israel'.¹⁵⁵ Het is daarbij opvallend dat de sekte in Qumran gebruikt maakt van variaties op deze duiding om zichzelf te onderscheiden van het 'gewone' volk Israël. In 1QS (gemeenschapsregel) noemen zij zich 'het huis van waarheid in Israel' (5:6, בית האמת בישראל), 'een heilig huis voor Israel' (8:5, בית קודש לישראל), 'een huis van volmaaktheid en waarheid in Israel' (8:9, בית תמים ואמת בישראל). Door deze woorden onderscheiden zij zichzelf, binnen het grote Israel, als een bijzondere groep. Elliott beschrijft in zijn artikel 'the Jewish messianic movement' vanuit een sociologisch oogpunt negen typisch sektarische strategieën. Eén daarvan is de "appropriation-cum-modification of the corporate identity, honorific epithets, and tradition of parent body and claim of now embodying that identity most fully as the 'Israel of God' (Gal. 6:16),¹⁵⁶ the elect and holy covenant people of God (1 Pet. 1:14-16; 2:4-

¹⁵⁴ Betz (1979), p. 311, zo ook Longenecker (1990), p. 283.

¹⁵⁵ Bijv. Jer. 10:1 בֵּית יִשְׂרָאֵל, LXX: οἶκος Ἰσραηλ.

¹⁵⁶ Dat 'Ἰσραὴλ τοῦ θεοῦ' in 6:16 op de christelijke beweging zou slaan is volgens Dunn een "matter of unresolved debate". Hoewel het benoemen van de christelijke gemeente als 'het Israel van God' een laatste en zeer sterke herdefiniëring zou zijn die goed binnen de context van de brief past is het ook mogelijk om in vers 16 twee groepen te lezen: In de eerste plaats de 'allen' die zich naar die regel [de regel van v. 15] zullen richten en in de tweede plaats het traditionele 'Israel van God'. Dunn zelf prefereert de tweede optie. Dunn (1993), p. 344-355.

10), the faithful remnant (Rom. 11:5), the 'household of faith' (Gal. 6:10)."¹⁵⁷ Net als de sekte van Qumran gebruik maakte van aangepaste formuleringen om zichzelf te onderscheiden van de 'parent body' gebruikt Paulus in Gal. 6:10 de term 'huisgenoten van het geloof'. Deze onderscheiding, dit contrast, "would be the last of a series of redefinitions characteristic of the passage."¹⁵⁸ De gelovigen vormen samen één huishouden, één groep, met één groepsidentiteit.

Tot slot moet er nog één aspect van het gebruik van de aanduiding 'van het geloof' belicht worden. In het Damascus document wordt gesproken over 'het huis van de wet' (CD-20:10,13). Paulus heeft in zijn brief aan de Galaten veel moeite gedaan om hen duidelijk te maken dat de gerechtigheid niet verwacht moet worden uit de wet, maar uit het geloof (bijv. Gal. 5:4-5). Tot op het laatst blijft Paulus deze stelling verdedigen als hij stelt dat de huisgenoten geen lid zijn van het huis doordat zij Israëlieten zijn of, zoals in het Damascus document, zich houden aan de Thora. De nieuwe achternaam van de leden van dit huis is 'van het geloof'.¹⁵⁹

Samengevat is de toevoeging 'van het geloof' dus niet alleen een gebruikelijke benaming voor de christelijke beweging, maar tevens een term waarmee Paulus de gelovigen afzet tegen het 'huis van Israël' en hen daarmee van een sterke, andere groepsidentiteit voorziet. Bovendien geeft Paulus met de term 'van het geloof' nogmaals aan dat het behoren bij dit huis niet uit het houden van de wet, maar uit geloof verwacht moet worden.

4.1.4 Goed doen aan de huisgenoten van het geloof

De term 'huisgenoten van het geloof' is van belang voor een goed begrip van het goed doen aan deze groep. Zoals ook uit het onderzoek naar het begrip 'goed doen' in hoofdstuk 3 is gebleken, hadden de huisgenoten in de oudheid allereerst een materiële en sociale verplichting naar elkaar. Voor de kernfamilie van ouders en kinderen kwam daar ook het voorzien in emotionele noden bij. De term 'huisgenoten' hoeft niet per sé ook een verbondenheid in die kernfamilie, als broeders, te impliceren. Echter, Paulus lijkt in de

¹⁵⁷ Elliott (1995): "The Jewish messianic movement", p. 86.

¹⁵⁸ Ukwuegbu (2008): "Paraenesis, Identity-Defining Norms, or Both? Galatians 5:13-6:10 in the Light of Social identity theory", p. 558.

¹⁵⁹ Sic Dunn (1993), p. 333.

Galatenbrief, met zijn stelling dat er in Christus geen mannelijk/vrouwelijk of slaaf/vrije meer is, een meer afstandelijke verbondenheid, met grotere hiërarchische verschillen, uit te sluiten. Uit de brief van Paulus aan Philemon blijkt echter dat Paulus niet de sociale structuren volkomen wil verwijderen, maar dat hij binnen die structuren veranderingen wil aanbrengen, waardoor er een vorm van 'gelijkheid in ongelijkheid' ontstaat. Hier komt bij dat Paulus alle gelovigen verticaal verbindt aan één vader (God/Abraham/Paulus) en hij hen aanspreekt als 'broeders'. Dit betekent dat, op grond van Paulus' idee over de verhoudingen binnen het huishouden, de Galaten niet alleen in elkaars materiële en sociale, maar ook in elkaars emotionele behoeften moeten voorzien.¹⁶⁰

Wanneer Paulus spreekt over het goed doen aan de huisgenoten dan wordt daar tenminste de lokale gemeente mee bedoeld. Hoewel er argumenten zijn om onder de huisgenoten de wereldwijde gemeente te beschouwen is de conclusie in deze scriptie dat het goed doen aan de huisgenoten zich beperkt tot de lokale gemeente.

De toevoeging 'van het geloof' heeft voor het begrip van het 'goed doen' geen verdere implicatie, anders dan dat dit laat zien dat met de ontvangers van dat bijzondere goed doen slechts diegenen worden bedoeld die hun geloof op Jezus Christus hebben gericht.

Goed doen aan de huisgenoten van het geloof betekent dus: voorzien in de materiële, sociale en emotionele behoeften van de leden van de lokale gemeente.

4.2 Goed doen aan allen

In deze paragraaf zal ik ingaan op het goed doen aan allen (ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας). Veel commentatoren hebben moeite met deze opdracht om het goede te doen 'voor allen'. In de context gaat het immers (vrijwel) uitsluitend over verhoudingen binnen de eigen groep. Zo zegt Esler: "it is hard to know how much emphasis Paul placed on this obligation given his preoccupation with life inside the communities and the heavily negative stereotypes he applies to all those outside."¹⁶¹ Betz noemt de hele uitspraak een

¹⁶⁰ Deze conclusie wordt gesteund door Paulus' oproep aan de Corinthiërs en Romeinen om, vanwege emoties van een broeder, het eten van bepaald vlees achterwege te laten (1 Cor. 8:12, Rom. 14:13,15).

¹⁶¹ Esler (1998), p. 233. In zijn artikel over dit gedeelte uit 1997 zegt Esler: "one wonders if Paul is really paying any more than lip-service to such sentiments here.....His manner of dividing the world into two such sharply contrasting zones of flesh and Spirit in Galatians raises doubts about the depth of his concern for outsiders."

typisch Paulijnse paradox.¹⁶² Dat er een universele dimensie zit aan de ethiek van Paulus wordt echter door een meerderheid van onderzoekers gedragen.¹⁶³ Er bestaat dan ook consensus dat met ‘allen’ “all people, whether they are inside or outside the congregations”¹⁶⁴ wordt bedoeld.

Een belangrijke vraag is echter, zoals het citaat uit Esler hierboven al aangaf, hoeveel waarde het goed doen aan allen nu werkelijk had voor Paulus.¹⁶⁵ In dit verband is ook de interpretatie van Galaten 5:14 van belang. Moet het ‘gij zult uw naaste liefhebben als uzelf’ universeel of slechts ekklesiaal worden opgevat? Paulus past de tekst in 5:13 direct toe op de lokale gemeente, maar of dit simpelweg een deductie is van een algemene regel, of dat de werkelijke betekenis van deze algemene regel voor Paulus inductief moet worden bepaald valt uit de context niet op te maken. Bovendien is deze tekst een citaat uit het oude testament, waar volgens veel auteurs met ‘naaste’ de naaste Israëliet wordt bedoeld.¹⁶⁶ Hiertegenover staat de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan, waarin Jezus het begrip naaste ruim uitlegt. Het gevolg is dat de meningen over de reikwijdte van 5:14 sterk uiteen lopen.¹⁶⁷ Het verband tussen het liefdesgebod in 5:14 en het ‘doen wat goed is’ in 6:10¹⁶⁸ maakt het relevant om ook de reikwijdte van het liefdesgebod te bestuderen.

In §4.2.1 zal ik allereerst ingaan op de reikwijdte van het liefdesgebod in 5:14 en bij Paulus in het algemeen. Vervolgens zullen, in §4.2.2, andere Paulijnse tekstgedeelten met een meer universele oproep tot goed doen besproken worden.

¹⁶² Betz (1979), p. 311, zo ook Longenecker (1990), p. 235.

¹⁶³ Ukwuegbu (2008), p. 557.

¹⁶⁴ Esler (1998), p. 233.

¹⁶⁵ Longenecker (1990, p. 283) formuleert de vraag: “Is there a lapse from the universalism of concern expressed in 5:13 [sic] and immediately previous in 6:10?” en beantwoordt deze vraag ontkennend: “amidst our concern for all humanity we as Christians are to have a special concern for the welfare of fellow believers.”

¹⁶⁶ Witherington (1998), p. 384.

¹⁶⁷ Zo zegt Esler (1998, p. 233): “Certainly, at 5:14 Paul seems to interpret ‘neighbour’ as a member of the congregation.” Dunn (1993, p. 332) daarentegen zegt dat 6:10 bevestigt dat “the ‘neighbour’ of v. 14 is not to be confined to the fellow Christian.”

¹⁶⁸ Als begin en einde van een specifiek gedeelte binnen de brief (zie de bespreking §2.3).

4.2.1 Het liefdesgebod: het liefhebben van allen?

De vraag naar de reikwijdte van het begrip 'naaste' werd al lang geleden gesteld. Het antwoord van Jezus was dat zelfs degenen die niet tot het eigen volk behoren moeten worden liefgehad, zoals het voorbeeld van de Samaritaan in de door Jezus vertelde gelijkenis (Luc. 10:25-37) duidelijk liet zien. Het is echter betwist of Paulus zijn Meester in deze uitleg volgt.¹⁶⁹ Montefiore meende zelfs dat in het gehele nieuwe testament niet alleen Paulus, maar ook andere auteurs, Jezus' gebod in de toepassing veranderden "until it was similar to the best Jewish teaching on love."¹⁷⁰ Voordat ik verder inga op het liefdesgebod bij Paulus wil ik kort iets zeggen over eerder onderzoek m.b.t. de reikwijdte van het liefdesgebod in omliggende geschriften.

Het citaat van het liefdesgebod in Gal. 5:14 is afkomstig uit Leviticus 19:18 waar het in de context duidelijk betrekking heeft op de eigen volksgenoten. Het 'liefhebben van de naaste als uzelf' staat tegenover het 'gij zult niet wraakzuchtig en haatdragend zijn tegenover de kinderen van uw volk' in hetzelfde vers. Ook in v. 16 staat 'naaste' tegenover 'volksgenoten'. Echter, 'naaste' is geen "Terminus technicus für die Angehörigen des Bundesvolkes. Das Liebesgebot will nicht exklusiv, sondern positiv die Pflichten gegenüber den Mit-Israeliten einschärfen."¹⁷¹ Dit blijkt uit v. 34, waar het gebod wordt gegeven de vreemdeling lief te hebben 'als uzelf', met als motivatie dat de Israëlieten zelf ook vreemdelingen zijn geweest in Egypte.¹⁷² Het is dan ook onjuist om uitsluitend op grond van Lev. 19:18 te beweren dat Paulus met dit citaat slechts een ekklesiale toepassing op het oog heeft.

In het vroeg-Jodendom is volgens Söding de naastenliefde in de eerste plaats "innerisraelitische Bruderliebe."¹⁷³ Aan de andere kant is het slechts zelden dat de heiden

¹⁶⁹ Montefiore (1962), "Thou Shalt Love Thy Neighbour as Thyself", p. 161) zegt: "Paul's image of neighbourliness was a redeemed Christian community: Jesus' illustration of neighbourliness was an outcast Samaritan."

¹⁷⁰ Montefiore (1962), p. 169.

¹⁷¹ Söding (1995): "Das Liebesgebot bei Paulus", p. 48.

¹⁷² Deut. 10:18 maakt de liefde naar vreemdelingen concreet: "...en de vreemdeling liefde bewijst door hem brood en kleding te geven."

¹⁷³ In Qumran is dat zelfs (vrijwel) uitsluitend liefde binnen de Qumran-groep. (Witherington, 2004, p. 316). Bijv. 1QS 1:9-10 zegt: "in order to love all the sons of light, each one 10 according to his lot in God's plan, and to detest all the sons of darkness, each one in accordance with his blame 11 in God's vindication." CD-A 6:20 zegt:

nadrukkelijk uitgesloten wordt.¹⁷⁴ Even zelden, aldus Söding, zijn er teksten te vinden die Lev. 19:18 universeel uitleggen.¹⁷⁵ Hij concludeert zijn discussie over de reikwijdte van het liefdesgebod in het vroegjodendom:

“Weder in der Frage, ob man auch die Feinde und die Sünder, noch in der Frage, ob man auch Nicht-Juden lieben darf oder soll, läßt sich im Frühjudentum eine einheitliche Linie erkennen. Charakteristisch ist vielmehr das Nebeneinander verschiedener Positionen¹⁷⁶, das auch in Schriftengruppen, die im ganzen recht klar nach einer Seite orientiert sind, Gegenstimmen zuläßt.”¹⁷⁷

Piper vergelijkt het gebod om de vijanden lief te hebben met de geschriften van Seneca en Epictetus. Een ‘liefde’ voor vijanden lijkt bij deze schrijvers aanwezig, maar in de bespreking van voorbeeld na voorbeeld blijkt dat deze liefde voortkomt uit interesse voor de eigen eer, verachting van de ander die er toe leidt hem geen kwaad (terug) te willen doen, of uit berekening van mogelijke voordelen van deze ‘liefde’.¹⁷⁸ Over een mogelijke invloed van deze auteurs op de Christelijke paraenese concludeert hij: “we have seen certain external similarities between the Stoics and the early Christian paraenetic tradition but are not able to speak of any kind of dependence or deeper harmony.”¹⁷⁹

Algemeen kan worden gesteld dat een brede toepassing van het liefdesgebod, het liefhebben van ‘allen’, niet gebruikelijk was, maar ook niet werd uitgesloten. Piper denkt daarom dat de aanwezigheid in nieuw testamentische paraenese om mensen buiten de

‘for each to love his brother 21 like himself; to strengthen the hand of the poor, the needy and the foreigner’. In dit laatste citaat is ‘naaste’ vervangen door ‘broeder’ en hoeft de vreemdeling niet liefgehad te worden, maar slechts ondersteund.

¹⁷⁴ Zo leert zelfs de groep in Qumran: “Ik zal niemand kwaad met kwaad vergelden; een mens zal ik met het goede achtervolgen. Want aan God komt het oordeel toe over al wat leeft” (1 QS 10:17-18).

¹⁷⁵ Söding (1995), p. 61. Überhaupt zijn “explicit quotations of Lev. 19:18 with or without discussion of the text..basically lacking in early Judaism” Dat deze tekst in het NT daarentegen de meest geciteerde tekst is uit de Pentateuch is volgens Witherington, in navolging van Dunn (1993) het beste te verklaren doordat Jezus “stressed this text in his own teaching as the heart of the Law”. (Witherington, 1998, p. 383, beide citaten).

¹⁷⁶ Zo ook terug te vinden bij de Rabbi’s. Piper (1979, “Love your enemies”, p. 48) zegt: “We should not think, however, that the Rabbis presented a unified front on these matters. The literature itself is often a record of debate.” Als voorbeelden bespreekt hij o.a.: Pesahim 113b, Aboth R. Nathan 16:7, Aboth 1:12, 2:11 en de uitwisseling tussen R. Jochanan en R. Simeon b. Abba.

¹⁷⁷ Söding (1995), p. 62.

¹⁷⁸ Piper (1979), p. 20-27. Hij bespreekt: van Seneca De Beneficiis VII.30.2 en 5, IV.26; De Ira II.32.1ev., III.42.3,4, III.43.1,2, De Constantia 4.1, van Epictetus Dis. I.22.26, III.20.9, III.13.11,13, III.22.54.

¹⁷⁹ Piper (1979), p. 27.

eigen groep lief te hebben/goed te doen waarschijnlijk rust op Jezus' eigen woorden.¹⁸⁰ Ook Söding stelt: „Sehr wahrscheinlich ist die paulinische Agape-Paraklese aber doch auch ein (indirekter) Reflex der Ethik Jesu, vermittelt durch das hellenistische Judentum.“¹⁸¹

De conclusie dat Paulus deze aansporingen gebruikt vanwege zijn kennis van “ein (indirecter) Reflex der Ethik Jesu” brengt mij weer terug bij de discussie waarmee ik deze paragraaf ben begonnen: in hoeverre doet Paulus meer dan ‘lip-service’ als hij de gelovigen aanspoort om allen lief te hebben/goed te doen? Voor de reikwijdte hiervan bij Paulus zullen dus de Paulijnse teksten de doorslag moeten geven.

Paulus spreekt vele malen over de liefde en maant ook regelmatig zijn lezers aan om lief te hebben. In de meeste van deze gevallen spreekt hij in eerste instantie over liefde jegens elkaar. Zo zegt hij in Rom. 12:9: ‘de liefde zij ongeveinsd’¹⁸² om vervolgens in v. 10 te specificeren dat de Romeinen ‘in broederliefde *elkander* genegen’ moeten zijn. Toch moet liefde verder gaan dan slechts naar elkaar. V. 14 zegt: ‘zegt wie u vervolgen’, v. 17: ‘vergelddt niemand kwaad met kwaad; hebt het goede voor met alle mensen’ (dus ook met de mensen die u kwaad doen) en v. 20 spoort aan om de vijand te eten en te drinken te geven als deze honger of dorst heeft.¹⁸³

Een hoofdstuk verder, in Rom. 13:9, staat de enige parallel bij Paulus waarin hij het liefdesgebod ‘gij zult uw naaste liefhebben als uzelf’ in zijn betoog gebruikt. Het vers ervoor, spreekt hij over ‘elkander’ liefhebben. Echter, “it is not certain whether “one another” here means just fellow Christians or fellow human beings. In view of the more general reference to “neighbor” which follows in vv. 9-10, it is probably the latter.”¹⁸⁴ Dit past ook bij het voorgaande gedeelte in v. 1-7, waar Paulus zich richt op de verhouding tot de overheid, die ook buiten de eigen groep staat.

¹⁸⁰ Piper (1979), p. 63: “We should emphasize here, however, that the widespread utilization of this element of Ps 34 and its expansion to ‘do good to *all*’ (Gal. 6:10; 1 Thess. 5:15) probably was prompted by Jesus’ own use of the command to do good (Lk 6:33,35) even to those who hate you (Lk 6:27).”

¹⁸¹ Söding (1995), p. 270.

¹⁸² NB: parallel tussen v. 9 (‘de liefde zij ongeveinsd. Weest afkerig van het kwade, gehecht aan het goede’) en v. 21 (‘Laat u niet overwinnen door het kwade, maar overwin het kwade door het goede’).

¹⁸³ Volgens Witherington komen deze adviezen echter voort uit Paulus’ bedoeling “to help the community establish *koinōnia* and to help them survive in a difficult environment.....He therefore urges a policy of living quietly, and of nonresponse to provocation” (2004, Paul’s letter to the Romans, a socio-rhetorical commentary, p. 291).

¹⁸⁴ Witherington (2004), p. 315. Tegen Holz (1986, p. 144), die, in zijn commentaar op 1 Thess. 3:12, Rom. 13:8 als een voorbeeld noemt van liefde voor de geloofsgenoten.

Een tekst waarin Paulus wel heel duidelijk over het liefhebben van niet-Christenen spreekt is 1 Thess. 3:12: 'u doe de Here toenemen en overvloedig worden in de liefde tot elkander en tot allen'.¹⁸⁵

Naast deze teksten waarin sprake is van het liefhebben buiten de eigen groep zijn er nog vele teksten waarin Paulus oproept om 'elkaar' lief te hebben.¹⁸⁶ Er is dus een zeer sterke ekklesiale toepassing van het gebod om lief te hebben. Echter:

"So unbezweifelbar aber die starke ekklesiale Note der Agape ist, macht der Apostel doch vom Ersten Thessalonicherbrief bis zum Römerbrief immer wieder deutlich, daß die Liebe nicht an den Grenzen der Ekklesia enden darf, sondern auch die Nicht-Christen einbeziehen muß, selbst dann, wenn sie die Glaubenden bedrängen und verfolgen."¹⁸⁷

Gal. 5:14 is een goede demonstratie van de juistheid van deze conclusie. V. 14 is door 'γαρ' verbonden met v. 13. Bovendien is er een dubbele parallel tussen ten eerste 'geroepen om vrij te zijn' met 'wet vervullen' en ten tweede 'dient elkander door de liefde' en 'gij zult uw naaste liefhebben als uzelf'. Het liefdesgebod in v. 14 heeft daarom zeker in eerste instantie betrekking op het liefhebben van de huisgenoten van het geloof. Zoals ik in mijn inleiding op deze paragraaf echter al aangaf, moet in ogenschouw genomen worden dat Paulus hier een algemene regel aanhaalt en die regel vervolgens toepast op de huisgenoten van het geloof. Een toepassing is meestal, en ook hier, smaller dan de algemene regel zelf. De link met v. 13 kan dus niet doorslaggevend zijn voor de uitleg van de reikwijdte van v. 14.

Zo bepleit bijvoorbeeld Dunn een grotere reikwijdte. Hij wijst in zijn commentaar op het feit dat Paulus in dit vers spreekt over de vervulling van de gehele wet. Het vers moet daarom breed worden uitgelegd. Immers, in die gehele wet zelf is al sprake van een meer open houding.¹⁸⁸ De aanwezigheid van het goed doen jegens allen in Gal. 6:10 ziet hij als een bevestiging dat deze brede toepassing van het liefdesgebod ook voor Paulus goldt.¹⁸⁹ De meningen over de reikwijdte van het liefdesgebod in Gal. 5:14 zijn dus verdeeld, maar, dat

¹⁸⁵ Bruce (1982): "1 and 2 Thessalonians", p. 72

¹⁸⁶ Bijv. Rom. 14:15, 1 Cor. 8:1, 16:4, 2 Cor. 2:8, 8:8, Fil. 2:2, 1 Thess. 4:9.

¹⁸⁷ Söding (1995), p. 269.

¹⁸⁸ Hierbij verwijst hij naar Lev. 19:34, Ex. 23:5, Spr. 6:1, Sir. 13:15, 1 Enoch 49:15 en Philo Spec. Leg. 2:63.

¹⁸⁹ Dunn (1993), p. 292.

niet mag worden uitgesloten dat de liefde verder reikt dan de eigen groep is ook hier, juist door het goed doen jegens allen in 6:10 “wieder deutlich”.

Met betrekking tot de inhoudelijke betekenis van het liefhebben van mensen buiten de eigen groep kan gewezen worden op het voorzien in de fysieke noden van de vijand (Rom. 12:20) en het verlangen en zoeken van het geestelijke welzijn van de vijand door deze te zegenen (Rom. 12:14, 1 Cor. 4:12).¹⁹⁰

Samengevat is uit het geheel van de Paulijnse brieven duidelijk dat het gebod om lief te hebben bij hem ook toegepast moet worden op mensen die buiten de eigen groep staan. Het goed doen jegens allen heeft daarmee een breder draagvlak dan slechts Gal. 6:10. Concreet betekent het liefhebben aan ‘buitenstaanders’ dat er voorzien moet worden in hun fysieke noden én een verlangen moet zijn naar hun geestelijk welbevinden.

Rest de vraag in hoeverre Paulus trouw was aan de leer van zijn Meester of dat hij Hem slechts ‘lippendienst’ bewees. De aanwezigheid van het goed doen en liefhebben van anderen buiten de eigen kring in vrijwel alle Paulijnse brieven toont aan dat Paulus meer deed dan ‘lippendienst’. Bovendien is de aanwezigheid van deze opdracht juist in brieven die voornamelijk het herstellen of bevorderen van de interne eenheid tot doel hadden een extra argument om te stellen dat Paulus deze opdracht zo belangrijk vond dat hij die, of het nu goed past in de context of niet, toch aan zijn gemeenten wilde meegeven. Meer voorbeelden van dit uitreiken naar ‘allen’ bij Paulus worden besproken in de volgende paragraaf.

4.2.2 Goed doen aan ‘allen’ in andere Paulijnse teksten

Dat het goed doen naar allen, ook naar hen die niet tot de huisgenoten van het geloof behoren, bij Paulus een reële opdracht is en niet slechts ‘lippendienst’ aan de woorden van Jezus is gebleken uit de bespreking van het liefdesgebod. Maar er zijn meer voorbeelden

¹⁹⁰ Piper (1979), p. 129. Hij als argument om de zegen te verbinden met geestelijk welbevinden zegt hij: “This desire [dat de vijand niet vervloekt wordt] would be sheer hypocrisy if it were not dominated by a longing for the enemy’s participation in the ‘fullness of Christ’s blessing’ (Rom. 15:29).”

buiten 'goed doen aan allen' en het liefdesgebod waaruit Paulus' gerichtheid op buitenstaanders blijkt.

Een heel duidelijk voorbeeld hiervan is 1 Cor. 14:23-24. Paulus raadt de Corinthiërs aan om tijdens een bijeenkomst van de gemeente niet in tongen te spreken, maar te profeteren. Toehoorders of ongelovigen zullen dan doorgrond worden ... 'en belijden dat God inderdaad in uw midden is.' In 1 Thess. 4:11-12 maant Paulus de 'broeders' om 'er eer in te stellen rustig te blijven en uw eigen zaken te behartigen en met uw handen te werken ... opdat gij u behoorlijk gedraagt ten aanzien van hen, die buiten staan, zonder iets nodig te hebben.' Op grond van deze twee voorbeelden meent Lehmeier dat Paulus met οἰκοδομῶ¹⁹¹ in 1 Cor. 14:3, 5 en 17 "sowohl auf die bereits bestehende Gemeinde als auch auf die, die noch nicht dazugehören [zielt]."¹⁹² Hoewel ik betwijfel of deze conclusie met betrekking tot οἰκοδομῶ inderdaad getrokken kan worden (het verband tussen οἰκοδομῶ en 1 Cor. 14:23 is niet heel sterk) heeft Lehmeier gelijk als zij er op wijst dat Paulus de gemeente maant om zich zo te gedragen dat het christelijk geloof door buitenstaanders positief gewaardeerd wordt. Bovendien kon een dergelijke opstelling vervolging voorkomen/verminderen.¹⁹³ Het oog hebben voor de mening van buitenstaanders geldt zowel het spreken (geen wartaal, maar doorgrondende en weerleggende profetie) als de daden (niet de hand ophouden, maar in de eigen behoeften voorzien).¹⁹⁴

De christelijke gemeente moet zich volgens Paulus actief bezighouden met het creëren van een goede naam onder de niet-gelovigen.¹⁹⁵ De tekst uit 1 Thess. 4:11-12 verdient in dit verband een iets uitgebreidere bespreking.

In paragraaf 4.1.1 heb ik een kleine uitwijding gegeven over het huisgezin in de Romeinse tijd. Een belangrijk aspect van een dergelijk 'huis' was de cliënt-patroon relatie. De tekst in 1

¹⁹¹ Voor de bespreking van οἰκοδομῶ binnen de eigen groep, zie §4.1.2.

¹⁹² Lehmeier (2006), p. 243. Voor deze uitleg pleit dat één van het een algemeen bekend doel was voor een huisgezin om bezit te verwerven. Hier zou het dan gaan om 'zielen' te verwerven en zo het 'huis te bouwen'.

¹⁹³ Witherington (2004, p. 291, in zijn commentaar op Rom. 12:9-21): "Paul evidently was particularly mindful of the fact that the little congregations in Rome were an endangered species ... He therefore urges a policy of living quietly, and of nonresponse to provocation."

¹⁹⁴ Vgl. 1 Pet. 3:13-16.

¹⁹⁵ Vgl. Jezus in Mat. 5:16: "Laat zo uw licht schijnen voor de mensen, opdat zij uw goede werken zien en uw Vader, die in de hemelen is, verheerlijken."

Thess. 4:11-12 doet sterk denken aan deze cliënt-patroon relatie. Winter houdt een overtuigend betoog dat de christelijke cliënten in deze tekst worden opgedragen om zich te los te maken van de voordelen die het cliëntschap met zich meebracht.¹⁹⁶ Het ‘rustig blijven’ in v. 11 verwijst er naar dat de gelovigen niet langer in het publieke/politieke leven actief moesten zijn ten gunste van hun patroon om zo zich van zijn steun te verzekeren.¹⁹⁷ In de plaats daarvan moeten zij ‘hun eigen zaken behartigen’. In dezelfde brief, in 5:15, zegt Paulus dat de Thessalonicenzen te allen tijde het goede moeten najagen, ‘jegens elkander en jegens allen’. In plaats van het ontvangen als cliënt van een patroon moeten de gelovigen in hun eigen onderhoud voorzien én goed doen jegens elkaar én allen.¹⁹⁸ In dit verband is ook aan de wens van Paulus in 1 Thess. 3:12 van belang: ‘u doe de Here toenemen en overvloedig worden in de liefde tot elkander en tot allen’. Winter vat deze ontwikkeling in de titel van zijn hoofdstuk mooi samen met de woorden: ‘From secular clients to Christian benefactors.’¹⁹⁹

Een laatste tekst met betrekking tot het goed doen jegens allen is Rom. 13:3²⁰⁰. Paulus zegt hier: ‘wilt gij zonder vrees voor de overheid zijn? Doe het goede, en gij zult lof van haar ontvangen.’ De vraag kan gesteld worden hoe Paulus zo zeker wist dat de overheid de weldoener lof zou geven. Winter geeft, met een beroep op verschillende inscripties, als antwoord op deze vraag dat deze inscripties (en andere literaire bronnen) aantonen dat één van de functies van een bestuurder in die tijd was om publiekelijk de weldoeners aan de stad te eren.²⁰¹ Paulus’ gebruik van ἔπαινος en τὸ ἀγαθόν komen overeen met de gebruikelijke terminologie voor het prijzen van weldoeners op deze inscripties. Bovendien wijst het gebruik van σοί in v. 4 er op dat Paulus hier eerder spreekt tegen de (rijke) enkeling, dan tegen het individu.²⁰² Witherington vindt deze laatste conclusie te ver gaan. Volgens hem geldt de aansporing om goed te doen niet alleen die paar rijken, maar alle christenen in

¹⁹⁶ Vgl. 2 Thess. 3:7-12. Winter (1994): “Seek the Welfare of the City”, H. 3.

¹⁹⁷ Winter (1994), p. 49: “The term ‘to live quietly’ (ἡσυχάζειν) was also used to describe a person who had given up his honorary public duties in order ‘to be at rest’...(P. Oxy 128).”

¹⁹⁸ Vgl. Ef. 4:28.

¹⁹⁹ Winter (1994), hoofdstuk 3.

²⁰⁰ Vgl. de parallel in 1 Pet. 2:14. Zie voor goed doen jegens allen tevens nog 2 Cor. 9:13: ‘...om uw onbekrompen delen met hen en met allen’.

²⁰¹ Winter (1994), p. 34.

²⁰² Winter (1994), p. 33-37.

Rome. “Christians are to take the lead in doing good to all, even to the secular authorities.”²⁰³

Uit de hier besproken teksten blijkt overduidelijk dat Paulus van mening was dat de gemeenten op moesten vallen door goede werken en verstandig/eerzaam gedrag. De gelovigen moeten rekening houden met de gedachten van eventuele ongelovige bezoekers van hun samenkomsten, niet leven van de goedgunstigheid van anderen, maar in hun eigen onderhoud voorzien en zelfs meer dan dat: goed doen aan allen op zo’n wijze, dat zij lof ontvangen van de overheid. Dit geldt niet alleen de rijke, of de gemeente als organisatie, maar alle gelovigen worden aangespoord om goed te doen aan de niet-gelovigen.

4.3 ‘Maar in het bijzonder’ (μάλιστα δέ)

Tot slot moet er in dit hoofdstuk iets gezegd worden over de verhouding tussen goed doen aan allen en goed doen aan de huisgenoten in Gal. 6:10. De sleutel voor het ontdekken van die verhouding ligt in het ‘in het bijzonder’ (μάλιστα δέ). Μάλιστα is de overtreffende trap van μάλα, hetgeen ‘zeer/erg/erg veel’ betekent. Μάλιστα betekent dan ‘het meest’, of ‘bijzonder/voornamelijk’.²⁰⁴ Maar wat betekent het dan om ‘het meest’ of ‘bijzonder/voornamelijk’ goed te doen aan de huisgenoten van het geloof?

Strack & Billerbeck noemen bij deze tekst een rabbijnse uitleg bij Ex. 22:24 die stelt dat, wanneer er een keuze moet worden gemaakt tussen goed doen aan een Israëliet of een niet-Israëliet, tussen een arme of een rijke, of tussen een arme uit de eigen stad of die uit een stad verder weg, dat de Israëliet, respectievelijk de arme, respectievelijk de arme uit de eigen stad voorgaat. Voorrang moet worden verleent ‘aan de arme bij u’ (Ex. 22:24).²⁰⁵

²⁰³ Witherington (2004), p. 313-314.

²⁰⁴ Thayer’s Greek Lexicon, via Bibleworks. Zo ook Wolters handwoordenboek Grieks-Nederlands (Den Boer).

²⁰⁵ Strack en Billerbeck (1979): “Kommentar zum neuen Testament“79), III p. 578: “M^{ekh} Ex 22,24 (102^a): Wenn du meinem Volke, dem Armen neben dir, Geld leihst Ex 22,24. „Meinem Volke“: wenn ein Israelit u. ein Goi (Nichtisraelit) vor dir stehen, um etwas zu borgen, so geht mein Volk vor; wenn ein Armer u. ein Reicher, so geht der Arme vor; wenn deine (die dir verwandten) Armen u. die Armen deiner Stadt u. die Armen einer andren Stadt, so gehen die Armen deiner Stadt vor; denn es heißt: „dem armen neben dir“ (dem, der dir am nächsten steht). – Parallelen: Tanch 97^b; Tanch B §8 (43^a); BM 71^a, hier als tannaïtische Tradition gelehrt von Rab Joseph (+ 333).“

Bij een keuze tussen twee ontvangers moet dus volgens deze uitleg diegene voorgaan die het dichtste bij staat. Voor de uitleg van Gal. 6:10 zou dat betekenen dat *μάλιστα δέ* inhoudt dat de ‘huisgenoten van het geloof’ voorrang moeten krijgen op ‘allen’. Theissen ziet een beperkende tendens bij Paulus. Hij zegt: “Paulus plaatst nog in 1 Thessalonicenzen 3:12 de “liefde voor elkaar en voor allen” gelijkwaardig naast elkaar, maar in Galaten 6:10 brengt hij een gradueel verschil aan. ... De gemeenteleden worden ... voorgetrokken zonder dat Paulus de liefde voor de vreemdelingen en vijanden ooit heeft opgeheven (vgl. Rom. 12:9-21).”²⁰⁶

Naar mijn mening doet de uitleg van Theissen, dat er een beperkende tendens zichtbaar is bij Paulus, echter geen recht aan de tekst, noch aan het Grieks. De enige andere plaats waar Paulus deze term in combinatie met *δέ* gebruikt is in Fil. 4:22: ‘U groeten al de heiligen, *μάλιστα δέ*, die aan het huis des keizers verbonden zijn.’ Dit voorbeeld heeft een exact gelijke toepassing van deze term. Er wordt gesproken over één groep, namelijk ‘al de heiligen’ (*πάντες οἱ ἅγιοι*), waar Paulus de groeten voor overbrengt. Echter, binnen die groep is er één subgroep die graag bijzonder vermeldt willen worden, namelijk die heiligen die aan het huis van de keizer verbonden zijn (*οἱ ἐκ τῆς Καίσαρος οἰκίας*). De bijzondere groeten van de ‘huisgenoten van de Keizer’ doen echter niets af aan de groeten van ‘al de heiligen’.

Evenzo geldt er voor het goed doen in Gal. 6:10 dat er sprake is van één groep, namelijk alle mensen. Tegelijkertijd is er binnen die groep een subgroep die bijzondere aandacht verdient. De opdracht om goed te doen aan die subgroep doet echter niets af aan de opdracht om goed te doen aan de groep als geheel, aan allen.²⁰⁷

De vraag die zich dan opdringt is echter: wat betekent het dan wel om bijzondere aandacht te geven aan die groep? Waaruit bestaat die bijzondere aandacht?

In de eerste plaats is deze aansporing van Paulus er op gericht om zijn lezers er op te wijzen dat er een eigen groep is. In het goed doen aan allen is het niet ondenkbaar dat het goeddoen aan het eigen huisgezin vergeten wordt. Het is dus een herinnering: *μάλιστα δέ*

²⁰⁶ Theissen (2001): “De godsdienst van de eerste christenen”, p. 108

²⁰⁷ Zo ook Schewe (2005), p. 181 n. 567, Longenecker (1990), p. 283 en Betz (1979), p. 311.

vergeet de eigen groep niet. Deze herinnering is, gezien de context, ook nodig. Paulus waarschuwt de Galaten dat zij moeten oppassen niet 'door elkander verslonden' te worden (5:15) en een broeder moeten terecht helpen als deze op een overtreding wordt betrapt (6:1). Blijkbaar waren deze vermaningen nodig, omdat de Galaten 'vergaten' om goed te doen naar elkaar. De Galaten hadden het nodig om er 'in het bijzonder' op gewezen te worden dat zij een verantwoordelijkheid hadden jegens elkaar.²⁰⁸ In dit verband kan ter illustratie ook gewezen worden op de sterke uitspraak van 'Paulus' in 1 Tim. 5:8: 'Indien een vrouw voor de haren, en nog wel voor haar huisgenoten, niet zorgt, dan heeft zij haar geloof verloochend en is zij erger dan een ongelovige.'

In de tweede plaats heeft het goed doen jegens de huisgenoten een speciaal tintje, evenals de groeten van de 'huisgenoten van de keizer' in Fil. 4:22 een speciaal tintje hebben. Deze groeten zijn extra bijzonder. Evenzo is het goed doen aan de huisgenoten extra bijzonder. Naar de precieze redenen van deze bijzonderheid kan slechts gegist worden. Eén bijzonderheid is dat het juist de huisgenoten zijn waar men goed mee bekend is en dus ook beter op de hoogte is van de noden die er zijn. Ten tweede, maar ik ben terughoudend om deze beperking aan te brengen, moet in herinnering worden geroepen dat in het Romeinse huisgezin het zorgen voor de emotionele noden beperkt was tot het kerngezin van vader, moeder en kinderen. De overige 'huisgenoten' konden rekenen op steun voor wat betreft de sociale en materiële noden, maar moesten hun emotionele noden zelf oplossen.²⁰⁹

De belangrijkste reden voor het 'in het bijzonder' was echter de eerstgenoemde, namelijk dat de Galaten het nodig hadden om hier op gewezen te worden. Dit vormt dan ook de verklaring voor het feit dat Paulus het 'goed doen voor allen' zo ogenschijnlijk plotseling in lijkt te brengen in de brief en bovendien verklaart dit waarom Paulus deze opdracht aan de Galaten anders formuleert dan aan de Thessalonicenzen.²¹⁰ Daarmee geeft hij aan: 'jullie moeten goed doen aan allen, hoeveel te meer moet je dan goed doen aan je eigen huisgenoten!'²¹¹

²⁰⁸ Schewe (2005, p. 181) zegt: "Zudem ist gerade dieser Punkt bei den Adressaten in desolatem Zustand, so daß sich die Pointierung des innergemeindlichen Miteinanders aus der Kommunikationssituation heraus erklärt."

²⁰⁹ Zie de bespreking van de associaties bij de term 'huisgenoten' in §4.1.1.

²¹⁰ Tegen Theissen, zie boven.

²¹¹ Een tweede reden voor het inbrengen van het goed doen jegens allen kan zijn dat in het eschatologische verband 'daar wij de gelegenheid hebben' het goed doen jegens allen hoort bij het 'standaardpakket' zaad voor

4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de ontvangers van het goed doen, de 'huisgenoten van het geloof' en 'allen' besproken, alsmede de wijze waarop het goed doen jegens deze twee groepen zich tot elkaar verhoudt.

De term 'huisgenoten' doet denken aan het huisgezin in de eerste eeuw, dat uitgebreider was dan slechts vader, moeder en kinderen. In dit huisgezin was er een sterk patriarchale structuur. De leden van het huisgezin werden geacht te voorzien in elkaars sociale, materiële en (voor wat betreft de kernfamilie) ook de emotionele noden. Het huisgezin had als belangrijk doel het verwerven van bezit én eer.

Paulus maakt gebruik van bestaande ideeën over het 'huisgezin', maar past deze ook aan. Zo brengt hij in de brief aan Philemon een vorm van gelijkheid binnen ongelijkheid aan in de relatie tussen een slaaf en zijn meester.

In de Galatenbrief komt het 'familie-taalgebruik' naar voren in Paulus' inzet om de Galaten te verbinden aan God, Abraham en Paulus zelf als vader en noemt hij 'de vrije' Sara hun moeder. Belangrijk is dat hij hen door deze duidingen ook als leden van hetzelfde gezin aan elkaar verbindt. Bovendien verbindt hij hen aan elkaar als 'broeders', die 'in Christus' aan elkaar gelijk zijn²¹², mannelijk of vrouwelijk, slaaf of vrije, Jood of Griek.

De specifieke term huisgenoten beperkt zich tot de lokale gemeente. Belangrijke argumenten voor deze conclusie zijn (1) de directe context van Gal. 6:10, die spreekt over problemen en gedragingen die een lokale situatie veronderstellen, (2) de parallel met het steeds lokale toegepaste οἰκοδομῶ, waarbij Paulus o.a. spreekt over het bouwen op verschillende lokale fundamenten en (3) het samenkomen in huizen, waardoor de term 'huisgenoten' de associatie oproept met deze lokale huisgemeente.

de akker van de Geest (v. 8). Bijv. Aristeas 281 geeft als argument om goed te doen aan alle mensen dat ook God goed doet aan alle mensen. Zie §3.3.3.

²¹² Het losmaken van de cliënt van zijn patroon, zoals besproken in § 4.2.2 geldt ook binnen de 'huisgemeenschap'. Het goed doen is om die reden ook binnen die gemeenschap niet 'top-down', maar wederkerig, wat de gelijkwaardigheid bevordert.

De toevoeging 'van het geloof' is de benaming voor de beweging, maar ook een afscheiding van 'huis van Israel' alsmede een verdere poging om de Galaten tot één groep te smeden, met een identiteit die niet afhankelijk is van wet, of lidmaatschap van het Joodse volk, maar slechts van het geloof.

Voor wat betreft het goed doen jegens allen heb ik allereerst het liefdesgebod bestudeerd. De uitkomst van dat onderzoek was dat de nadruk bij Paulus weliswaar ligt op het liefhebben in de eigen kring, maar de liefde mag daar niet eindigen. Volgens Paulus moet deze zeker ook mensen buiten de eigen kring bereiken. Praktisch betekent het liefdesgebod richting niet-groepsgenoten zoals vijanden: voorzien in materiële en geestelijke noden (dat laatste weergegeven door bijv. de oproep: zegent wie u vervolgen, Rom. 12:14).

Niet alleen het liefdesgebod reikt uit naar anderen. Zo wil Paulus dat er rekening wordt gehouden met buitenstaanders in de samenkomst. Verder moeten Christelijke 'cliënten' in hun eigen levensonderhoud gaan voorzien om zo niet langer de gunsten van anderen nodig te hebben. In de plaats daarvan moeten alle gelovigen weldoeners zijn, ook en juist aan 'allen'. Zo zullen zij de lof van de overheid ontvangen.

Voor wat betreft de verhouding tussen het goed doen jegens allen en het goed doen jegens de huisgenoten van het geloof zijn de woorden *μάλιστα δέ* van belang. Het *μάλιστα δέ* moet niet worden opgevat als een beperking van het goed doen aan buitenstaanders, maar als een benadrukken van het goed doen aan de eigen groep. De Galaten hadden deze aansporing gezien de context nodig. Verder kan bepleit worden dat het goed doen aan de huisgenoten van een bijzondere orde is, maar dit kan sec op grond van de tekst niet aangetoond worden.

Dat de Galaten het nodig hadden om aangespoord te worden goed te doen aan de huisgenoten is wel aangetoond. De noodzaak tot deze aansporing kan een verklaring zijn waarom Paulus hier ogenschijnlijk plotseling over het goed doen jegens allen spreekt. De tekst kan dan als volgt geparafraseerd worden: 'Jullie weten dat er moet worden goed gedaan aan allen, hoeveel te meer hebben jullie dan die verantwoordelijkheid jegens de huisgenoten van het geloof!'

Hoofdstuk 5: Conclusie

In dit laatste hoofdstuk zal de conclusie van dit onderzoek besproken worden. Hiertoe zullen allereerst de geformuleerde deelvragen en vervolgens de hoofdvraag beantwoord worden. Ook zullen nog enkele beperkingen van dit onderzoek alsmede suggesties voor verder onderzoek worden gedaan. Tot slot ik enige implicaties van dit onderzoek voor de praktijk bespreken.

5.1 Beantwoording deelvragen

Dit onderzoek heeft zich toegespitst op de uitspraak van Paulus, gericht aan de Galaten, dat zij moesten goed doen aan allen, maar in het bijzonder aan de huisgenoten van het geloof.

In het eerste inhoudelijke hoofdstuk van deze scriptie is allereerst gekeken of er vanuit de context licht kan worden geworpen op de interpretatie van dit vers. Gal. 6:10 is het slot van het wel zo genoemde 'ethische gedeelte' binnen de Galatenbrief, dat afgebakend kan worden van Gal. 5:13 tot 6:10. Door de term ἄρα οὖν wordt duidelijk dat Gal. 6:10 bovendien sterk verbonden is met dit bredere gedeelte. Twee belangrijke thema's in de brief, namelijk het dispuut met betrekking tot het houden van de wet en de relationele problemen binnen de gemeente vinden hun weerslag in de conclusie die Gal. 6:10 vormt. Paulus maakt in het 'ethische gedeelte' duidelijk dat, hoewel de gelovige niet meer door het houden van de wet behouden wordt, dit niet moet leiden tot 'werken van het vlees'. 'Laten wij doen wat goed is' past bij dit eerste thema. De tijdsaanduiding voor het goed doen ὡς καὶ ὁὐδὲν ἔχομεν benadrukt de eschatologische context, en daarmee het belang, van het goed doen. De term 'huisgenoten van het geloof' past bij het tweede thema. Door het gebruik van deze term laat Paulus immers zien dat er een onlosmakelijke eenheid bestaat en moet bestaan tussen de gelovigen in Galatië, iets dat hij in het gedeelte 5:13-6:10 steeds weer benadrukt. Opvallend is dat het 'goed doen jegens allen' in de gehele brief aan de Galaten verder niet voor lijkt te komen. De context biedt dus geen antwoord op de ogenschijnlijke tegenoverstelling van 'goed doen jegens allen' en 'goed doen jegens de

huisgenoten van het geloof'. Hiermee is de eerste deelvraag naar de context van Gal. 6:10 beantwoord.²¹³

Hoofdstuk 3 is een zeer uitvoerig overzicht geworden van voorkomende gevallen van goed doen in het oude testament, vroeg-Jodendom, nieuwe testament, en specifiek bij Paulus, en goed doen bij Epictetus' 'dissertationes'. Het concept 'goed doen' kan niet gezien worden als een algemeen bekend begrip met een afgebakende betekenis. Integendeel het semantische veld van dit begrip is zeer ruim.

In de eerste plaats staat het goede doen zeer vaak in verband met het houden van Gods geboden, het doen van Gods wil, of, zoals Epictetus het zou zeggen, leven volgens het goddelijke. Het is dan ook niet verrassend dat het goede doen, zeker ook bij Paulus, vaak in combinatie met een eschatologische beloning wordt genoemd. De mens wordt beloond voor zijn goede werken. In Gal. 6:10 is deze 'oogst' de reden om 'ὡς καιρὸν ἔχομεν' het goede te doen.²¹⁴

Naast deze betekenis van het goede doen als het leven volgens Gods wet kan het goede doen verwijzen naar allerlei vormen van goed doen jegens een ander. In deze categorie blijkt goed doen vaak in verband te worden gebracht met materiële liefdadigheid aan de minderbedeelden zoals armen, weduwen en wezen.

Echter, en dat is in het kader van dit onderzoek van groot belang, de bestudeerde teksten laten zien dat het concept 'goed doen' een zeer breed en gevarieerd betekenisveld kent. Allerelei vormen van praktische hulp, zoals het begraven van een dode, het betonen van gastvrijheid, het vrijkopen/vrijlaten van een slaaf, het direct uitbetalen van loon, het bieden van bescherming en het meevechten voor het vaderland, kunnen worden geduid als 'goed doen'.

Maar niet alleen praktisch werk, ook minder tastbare zaken als: met mensen vriendschap bewaren, geen kwaad met kwaad vergelden, een recht of macht tegenover een ander niet

²¹³ Deelvraag 1: "Hoe past Galaten 6:10 binnen de context van Galaten en meer specifiek binnen de context van Gal. 5:13-6:10? Is er in deze context ook al sprake van een tegenoverstelling van een handelen ten opzichte van mensen binnen en buiten de eigen kring?"

²¹⁴ Deelvraag 8: "Welke rol heeft ὡς καιρὸν ἔχομεν (daar wij de tijd hebben) op de opdracht om 'het goede te doen?'"

gebruiken, gevoeligheden van andere verdragen, het geven van onderwijs/goede raad of het vervullen van een bestuurlijke taak, kunnen geduid worden als ‘goed doen’.

Paulus vormt zijn gebruik van het begrip geen uitzondering. Ook hij gebruikt het concept ‘goed doen’ in al zijn veelkleurigheid.

Als antwoord op de tweede deelvraag naar het begrip ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν moet daarom gesteld worden dat ‘goed doen’ inderdaad een algemeen bekend begrip is, echter, met een dergelijk breed en gevarieerd betekenisveld dat het niet mogelijk is dit begrip te begrenzen.²¹⁵

Hiermee is ook een deel van de vijfde deelvraag beantwoord, die vraagt naar concrete inzichten uit parallelteksten in het goed doen jegens de mensen binnen de eigen groep en het goed doen jegens ‘allen’.²¹⁶ Het antwoord moet zijn dat het goed doen jegens de eigen groep én het goed doen jegens ‘allen’ vele mogelijke toepassingen kent. Over een verschil tussen goed doen jegens de eigen groep en goed doen aan buitenstaanders kan worden opgemerkt dat het met name jegens een zwakkere buitenstaander al ‘goed doen’ wordt genoemd wanneer deze ‘met rust gelaten wordt’. Voorbeelden daarvan zijn: Abimelech die Jacob ‘niet aangeraakt heeft’, David die Saul *niet* dood en Judith, die door Holofernes en ‘zijn’ Assyriërs goed gedaan wordt, hetgeen betekent dat ze haar toelaten in het legerkamp en beleefd bejegenen. Echter, deze voorbeelden hebben feitelijk meer te maken met een machtspositie die niet gebruikt wordt dan het verschil tussen goed doen binnen of buiten de eigen groep.

Hoofdstuk 4 is expliciet ingegaan op de afzonderlijke ontvangers van het goed doen alsmede de verhouding tussen het goed doen aan ‘allen’ en aan de ‘huisgenoten van het geloof’.

²¹⁵ Deelvraag 2: “Wat verstaat Paulus onder ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν (laten wij het goede doen)? Is dit een algemeen bekend begrip en zo ja, wat houdt dat begrip dan in, of heeft dit voor Paulus een specifiekere betekenis?”

²¹⁶ Deelvraag 5: “Welk inzicht bieden relevante parallelteksten bij Paulus, OT, Joodse literatuur of tijdgenoten in de betekenis van het goed doen aan mensen die: (a) wel tot de eigen kring behoren en (b) niet tot de eigen kring behoren?”

Met de huisgenoten van het geloof (οἱ οἰκεῖοι τῆς πίστεως) bedoelt Paulus die Galaten die zich verbonden weten met God als Vader door het geloof in Christus Jezus (3:26).²¹⁷ Deze gelovigen zijn in Christus op gelijkwaardig niveau aan elkaar verbonden. In concreto kan dit een vorm van ‘gelijkheid in ongelijkheid’ betekenen, zoals het voorbeeld van Philemon en Onesimus laat zien. De term ‘huisgenoten van het geloof’ staat in bewust contrast met ‘huis van Israel’ en met de het benadrukken van het geloof als gemeenschappelijke noemer laat Paulus nogmaals zien dat om ‘erbij’ te horen niet het houden van de wet, maar het geloof de doorslaggevende factor is. De term ‘huisgenoten van het geloof’ heeft betrekking op de lokale (huis)gemeente en onderscheidt zich daarmee van de wereldwijde ‘broederschap’.

Met ‘πρὸς πάντας’ bedoelt Paulus eenvoudigweg alle mensen, inclusief de ‘huisgenoten van het geloof’.²¹⁸ Deze huisgenoten vormen een subgroep van de groep ‘alle mensen’. Parallelteksten bij Paulus en het oude testament laten zien dat het een breder gedragen wens is om goed te doen, ook aan hen die niet tot de eigen groep behoren.²¹⁹ De Israëlieten moesten goed doen jegens de vreemdeling en deze zelfs liefhebben (Lev. 19:34). Een belangrijk concept dat vanuit het oude testament, via Jezus, mogelijk beïnvloedt door nog andere bronnen uit het vroege Jodendom, doorloopt in de ethiek van Paulus is het ‘liefhebben van de naaste’. Dit liefhebben strekt zich ook uit naar buitenstaanders en uit zich in materiële en geestelijke zorg voor het welbevinden van zelfs vijanden. Verder wil Paulus dat gelovigen die cliënt zijn bij een patroon zich losmaken uit die relatie, in hun eigen onderhoud gaan voorzien (1 Thess. 4:11-12) en zelfs meer dan dat: dat alle Christenen goed doen jegens elkaar én jegens allen (1 Thess. 5:15). Dit goed doen mag, of sterker: moet, opvallen. Paulus wil dat de gemeente in die mate goed doet, dat zij ‘lof ontvangt’ van de overheid (Rom. 13:3).

²¹⁷ Deelvraag 3: “Wie bedoelt Paulus als hij het heeft over de οἰκεῖοι τῆς πίστεως (huisgenoten van het geloof)?”

²¹⁸ Deelvraag 4: “Welke betekenis heeft de uitdrukking πρὸς πάντας (voor allen) voor Paulus?”

²¹⁹ Deelvraag 5: “Welk inzicht bieden relevante parallelteksten bij Paulus, OT, Joodse literatuur of tijdgenoten in de betekenis van het goed doen aan mensen die: (a) wel tot de eigen kring behoren en (b) niet tot de eigen kring behoren?”

Voor wat betreft de verhouding tussen het goed doen aan de ‘huisgenoten van het geloof’ en aan ‘allen’ zijn de woorden *μάλιστα δέ* van belang.²²⁰ De term laat zien dat de ‘huisgenoten van het geloof’ niet een aparte groep zijn, maar onderdeel van ‘allen’. Een rabbijnse paralleltekst geeft in een keuzesituatie de voorkeur aan ‘hen die dichtbij staan’²²¹ en sommige auteurs menen dat de toevoeging ‘maar in het bijzonder aan de huisgenoten’ de opdracht jegens ‘allen’ verminderd. Echter, een paralleltekst uit Filippenzen 4:22 toont aan dat het bijzondere goeddoen aan de ‘huisgenoten van het geloof’ niets afdoet aan het goeddoen jegens ‘allen’.

5.2 Beantwoording hoofdvraag

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: “Hoe verhoudt zich de opdracht voor de gemeente met betrekking tot het ‘doen wat goed is voor allen’ ten opzichte van ‘goed doen voor onze geloofsgenoten’ (Galaten 6:10)?”

Als antwoord op deze hoofdvraag moet in de eerste plaats worden gezegd dat een tweetal verwachtingen waar de hoofdvraag op was gebaseerd niet uit bleken te komen. In de eerste plaats blijkt het onmogelijk te zijn om een afbakening te geven van het concept goed doen. In de tweede plaats is gebleken dat het goed doen jegens de ‘huisgenoten’ niet een tegenoverstelling is ten opzichte van het goed doen jegens ‘allen’. Dit onderzoek vormt daarom een correctie op de interpretatie die bij de eerste lezing van Gal. 6:10 voor de hand lijkt te liggen.

Een mogelijk verschil tussen goed doen jegens ‘huisgenoten’ en goed doen jegens ‘allen’, op grond van algemene gedachten over het huishouden en huisgezin, is het wel respectievelijk niet voorzien in emotionele noden. Of Paulus’ gedachten hieromtrent overeenkomen met dit algemene idee valt echter niet met zekerheid vast te stellen. Zijn opdracht om de vervolgers te zegenen (Rom. 12:14) zou zelfs op het tegendeel kunnen wijzen.

²²⁰ Deelvraag 6: “Welke functie heeft *μάλιστα δέ* (maar in het bijzonder) bij Paulus?”

²²¹ Deelvraag 7: “Welk inzicht bieden relevante parallelteksten van Paulus, OT, Joodse literatuur of tijdgenoten in de tegenstelling tussen goed doen aan mensen binnen de eigen kring en aan mensen daarbuiten?”

Het 'in het bijzonder' goed doen aan de huisgenoten heeft in Paulus' brief aan de Galaten wel een bijzondere functie. De voornaamste reden voor het 'in het bijzonder goed doen aan de huisgenoten' is dat de huisgenoten in Galaten het goed doen jegens elkaar leken te vergeten. Deze uitleg verklaart waarom Paulus ogenschijnlijk plotseling de opdracht tot het goed doen jegens allen geeft. Deze opdracht was voor de Galaten bekend en stond niet ter discussie. Paulus geeft aan dat wanneer de gelovigen goed deden jegens allen, 'hoeveel te meer moet er dan goed worden gedaan jegens de huisgenoten'.

Deze exegese is niet alleen een verklaring voor het plotselinge noemen van het goed doen jegens allen, het verklaart ook waarom Paulus, in tegenstelling tot de paralleltekst in 1 Thess. 5:15, een '*in het bijzonder*' goeddoen aan de huisgenoten vereist.

5.3 Beperkingen van dit onderzoek en suggesties voor verder onderzoek

De gerichte zoektocht naar een antwoord op de vraag naar de verhouding tussen het interne en externe goed doen heeft er toe geleid dat de resultaten van het onderzoek naar het concept 'goed doen' in hoofdstuk 3 slechts beperkt de aandacht hebben gekregen die deze resultaten verdienen.

Verder valt er nog veel meer te zeggen over het concept goed doen, zeker ook in verhouding tot de eschatologische verwachting van een beloning. De hier weergegeven resultaten kunnen een goede ingang vormen voor verder onderzoek naar het concept 'goed doen'.

Tenslotte, een zeer nuttige en tevens omvangrijke vraag, is de vraag naar de wijze waarop gelovigen door de eeuwen heen de balans hebben gehouden tussen goed doen aan 'allen' en goed doen aan 'de huisgenoten'.

5.4 Implicaties voor de praktijk

Het doel van deze scriptie was om duidelijkheid te krijgen over de verhouding tussen het interne en externe 'goed doen' van de lokale gemeente, met de verwachting dat hierdoor het externe 'goed doen' zou kunnen worden ingeperkt.

Echter, zoals reeds uitgelegd, het concept 'goed doen' blijkt zeer brede en gevarieerde toepassingsmogelijkheden te hebben. Alle mogelijke vormen van 'goed doen' dienen daarom als mogelijke opdracht tot goed doen te worden beschouwd. Lokale gemeenten kunnen zich daarom op geen enkele wijze onttrekken aan de Bijbelse opdracht om goed te doen 'jegens allen'. Dat heeft deze scriptie afdoende aangetoond.

Aan de andere kant vormt Gal. 6:10 een waarschuwing voor juist die gemeenten, die zover doorslaan in het goed doen jegens 'allen' dat het goed doen aan de 'huisgenoten van het geloof' wordt vergeten.

De balans tussen dit goed doen jegens 'allen' en goed doen jegens de 'huisgenoten van het geloof' voor wat betreft de inzet van middelen en tijd kan niet eenvoudigweg door een vaste stelregel worden bepaald, maar zal steeds opnieuw onder Gods leiding moeten worden bepaald.

Literatuurlijst

- Aasgaard, Reidar (1997). Brotherhood in Plutarch and Paul, in *Constructing early Christian families. Family as social reality and metaphor* (ed. Moxnes, Halvor), Routledge, Londen, p. 166-182
- Abegg, Martin G. Jr. & James E. Bowley & Edward M. Cook, in samenwerking met Emanuel Tov (2003). *The dead sea scrolls concordance*, E.J. Brill, Leiden
- Barclay, John M. G. (1988). *Obeying the truth*, T&T Clark Ltd., Edinburgh
- Baumgarten, Jörg (1981). ἀγαθός, Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament (EWNT), vol I, Kohlhammer, Stuttgart, p. 11-17
- Bender, Kimlyn J. (2005). *Karl Barth's Christological Ecclesiology*, MPG Bookt Ltd. Bodmin, Cornwall
- Best, Ernest (1998). *A critical and exegetical commentary on Ephesians*, T&T Clark Ltd. Edinburgh
- Bette, J.C. & van den Brink, G. & Courtz, H. & van Veelen G.A., Uitgeverij in de Ruimte, Soest
 - *Studiebijbel - Galaten t/m Filémon* (1987)
 - *Studiebijbel - De Handelingen der apostelen* (1990)
- Bette, J.C. & van den Brink, G. & van der Jagt J.W.. (1995). *Studiebijbel – Romeinen*, in de Ruimte, Soest
- Betz, Hans Dieter (1979). *Galatians. A commentary to Paul's letter to the churches in Galatia*, Fortress Press, Philadelphia
- Bertram, Georg (1990). καλός, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament (TWNT), vol. III, Kohlhammer, Stuttgart, p. 539-558

- Bonhöffer, Adolf (1968). *Die Ethik des Stoikers Epictet*, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart – Bad Cannstatt
- Bruce, Frederick Fyvie (1986). *1 and 2 Thessalonians (WBC)*, Word Books, Waco, Texas
- Carmody, Denise Lardner en Carmody, John Tully (1986). *Bonded in Christ's love, being a member of the Church, an introduction to ecclesiology*, Paulist Press, New Jersey
- Carson, D.A. & Moo, Douglas J. (2005). *An introduction to the new testament*, Zondervan, Grand Rapids
- Cornu, Hilary Le & Shulam, Joseph (2005). *A commentary on the Jewish roots of Galatians*, Academon Ltd., Jerusalem
- Davis, Basil S. (2007). *Severianus of Gabala and Galatians 6:6-10*, The Catholic Biblical Quarterly, 69, p. 292-301
- Dowley, Tim (1990). *The history of Christianity*, Lion Publishing, Oxford
- Downs, David J. (2008). *The offering of the gentiles : Paul's collection for Jerusalem in its chronological, cultural, and cultic contexts*, Mohr Siebeck, Tübingen
- Dunn, James (1988). *Romans 9-16 (WBC)*, Word books publisher, Dallas
- Dunn, James (1993). *The epistle to the Galatians*, Hendrickson Publishers, Londen
- Dutch, R.S. (2006). *Freedom in the Gospel: Paul's Exemplum in 1 Cor 9 in Conversation with the Discourses of Epictetus and Philo*, Journal for the study of the New Testament, Vol. 28:5, p. 91
- Elliott, John H. (1995). The Jewish messianic movement. In: *Modelling early Christianity (red. Philip Esler)*, Routledge, Londen, p. 75-95

- Esler, Philip F. (1997). *Family imagery and christian identity in Gal. 5:13 to 6:10*. In: *Constructing early christian families* (ed. Moxnes, Halvor), Routledge, Londen, p. 121-149
- Esler, Philip F. (1998). *Galatians*, Routledge, New York/London
- Fitzmyer, Joseph A. (1993). *Romans (Anchor Bible)*, Double Day, New York
- Fox Michael V. (2009). *Proverbs 10-31 (Anchor Yale Bible)*, Vail-Ballou Press, Binghampton
- Fung, Ronald Y. K. (1988). *The epistle to the Galatians*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan
- Grundmann, Walter (1990). *ἀγαθός*, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament (TWNT), vol. I, Kohlhammer, Stuttgart, p. 11-18
- Guthrie, Donald (1973). *The New Testament approach to social responsibility*, Vox Evangelica, vol. 8, p. 40-59
- Hagner, Donald A. (1993). *Matthew 1-13 (WBC)*, Word Inc., Colombia
- Hagner, Donald A. (1995). *Matthew 14-28 (WBC)*, Word Inc., Colombia
- Hardin, Justin (2008). *Galatians and the imperial cult*, Mohr Siebeck, Tübingen
- Hellriegel, Don; Jackson, Susan E. en Slocum, John W. jr. (2001). *Management, a competency-based approach*, South-Western, Cincinnati
- Hesseling, D.C. (1931). *De colleges van Epictetus, naar de aantekeningen van Flavius Arrianus*, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem
- Holladay, William L. ed. (1988). *A concise Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament*, E.J. Brill, Leiden

- Holmstrand, Jonas (1997). *Markers and meaning in Paul: an analysis of 1 Thessalonians, Philippians and Galatians*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm
- Holz, Traugott (1986). *Der erste Brief an die Thessalonicher* (EKK), Benziger Verlag, Zürich
- Höver-Johag, Ingeborg (1982). **טוּב**, Theologische Wörterbuch zum Alten Testament (TWAT), vol. 3, Kohlhammer, Stuttgart, p. 315-339.
- Hurtado, Larry W. (1979). *The Jerusalem collection in Galatians*, Journal for the Study of the New Testament, Vol. 2, No. 5, 46-62
- Jaquette (1994). *Paul, Epictetus, and others on indifference to status*, Catholic biblical quarterly, Vol. 56:1, p. 68-81
- Joubert, Stephan J. (1995). Managing the household, Paul as *paterfamilias* of the Christian household group in Corinth, in: *Modelling early Christianity* (red. Esler), Routledge, London, p. 213-223
- Lassen, Eva Marie (1997). The Roman family: ideal and metaphor, in: *Constructing early Christian families, family as social reality and metaphor* (red. Moxnes), Routledge, London, p. 103-120
- Lehmeier, Karin (2006). *Oikos und oikonomia, Antike Konzepte der Haushaltsführung und der Bau der Gemeinde bei Paulus*, N.G. Elwert Verlag, Marburg
- Levine, Baruch A. (1993). *Numbers 1-20 (Anchor Bible)*, Double Day, New York
- Lincoln, Andrew T. (1990). *Ephesians (WBC)*, word books, Dallas
- Longenecker, Richard N. (1990). *Galatians (WBC)*, word books, Dallas
- Mageto, Peter (2006). *Toward an ethic of shared responsibility in Galatians 5:13-15*. Evangelical Review of Theology (ERT), 30:1, p. 86-94

- Martínez, Florentino García & van der Woude, A.S. (1994). *De rollen van de Dode Zee: ingeleid en in het Nederlands vertaald*, Uitgeverij Kok, Kampen
- Martyn, J. Louis (1997). *Galatians (Anchor Bible)*, Double Day, New York
- Meeks, Wayne A. (1993). *The origins of Christian morality: the first two centuries*, New Haven, Yale
- Montefiore, Hugh (1962). *Thou shalt love the neighbor as thyself*, *Novum Testamentum*, vol. 5, p. 157-170
- Mounce, William D. (2000). *Pastoral Epistles (WBC)*, Word Inc., Colombia
- Nelis, J.T. (2004). *Joodse literatuur uit de periode tussen oude en nieuwe testament*. In: *Bijbels Handboek* (red. A.S. van der Woude), Uitgeverij Kok, Kampen, band 2b, p. 118-191
- O'Brien (1982). *Colossians and Philemon (WBC)*, Word Books, Waco Texas
- Ottenheijm, Eric (2008). The phrase 'good works' in early Judaism'. In: *Empsychoi logoi, religious innovations in antiquity, studies in honour of Pieter Willem van der Horst.*, Brill, Leiden, p. 485-506
- Piper, John (1979). *Love your enemies, Jesus' love command in the synoptic gospels and in the early Christian paraenesis, a history of the tradition and interpretation of its uses*, Cambridge University Press, Cambridge
- Sandnes, Karl Olav (1997). Equality within patriarchal structure, some New Testament perspectives on the Christian fellowship as a brother- or sisterhood and a family, in: *Constructing early Christian families, family as social reality and metaphor* (red. Moxnes), Routledge, Londen, p. 150-165
- Scaltsas, Theodore & Mason, Andrew S. (2007). *The philosophy of Epictetus*, Oxford University Press, New York

- Schewe, Susanna (2005). *Die Galater zurückgewinnen, Paulinische Strategien in Galater 5 und 6*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Schrage, Wolfgang (1964). *Die Stellung zur Welt bei Paulus, Epiktet und in der Apokalyptik*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, vol. 61, p. 125-154
- Strack, Hermann Leberecht & Billerbeck, Paul (1979). *Kommentar zum Neuen Testament (derde band)*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), München
- Söding, Thomas (1995). *Das Liebesgebot bei Paulus, die Mahnung zur Agape im Rahmen der paulinischen Ethik*, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung GmbH & Co., Münster
- Theissen, Gerd (2001). *De godsdienst van de eerste christenen, een theorie van het oerchristendom*, Uitgeverij Agora, Kampen
- Tolmie, D. Francois (2005). *Persuading the Galatians, a text-centered rhetorical analysis of a Pauline letter*, Mohr Siebeck, Tübingen
- Ukwuegbu, Bernard O. (2008). *Paraenesis, identity-defining norms, or both? Galatians 5:13-6:10 in the light of social identity theory*, The catholic Biblical Quarterly, 70, p. 538-559
- Wanamaker, Charles A. (1990). *The Epistles to the Thessalonians : a commentary on the Greek text* (New International Greek Testament Commentary), Eerdmans, Grand Rapids, Michigan
- Watkins, Clare (1993). The church as a 'special' case: comments from ecclesiology concerning the management of the church, *in: Modern Theology*, 9:4, oktober 1993, p. 369-384
- Wenham, David (1994). *Genesis 16-50 (WBC)*, Word Books, Dallas

- Winter, Bruce W. (1994). *Seek the welfare of the city, Christians as benefactors and citizens*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan
- Witherington III, Ben (1998). *Grace in Galatia, a commentary on St Paul's Letter to the Galatians*, T&T Clark, Edinburgh
- Witherington III, Ben & Hyatt, Darlene (2004). *Paul's letter to the Romans, a socio-rhetorical commentary*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan
- Witulski, Thomas (2000). *Die Adressaten des Galaterbriefes: Untersuchungen zur Gemeinde von Antiochia ad Pisidiam*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Zerbe, Gordon M. (2006). *Economic justice and nonretaliation in the dead sea scrolls: implications for new testament interpretation*. In: *The Bible and the dead sea scrolls*, (ed. Charlesworth, James Hamilton), Baylor University Press, Waco, Texas, p. 319-355

Websites:

- <http://www.earlyjewishwritings.com/apocezekiel.html>, 3 juli 2010